महाभारते

भगवद्गीता द्वादशटीका

सहिता षोडशाध्यायः

१०४६

षोडशोध्याय:

शंकरभाष्य
आनंदगिरिकृतटीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
उत्कर्मवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषाअनुवाद ॥

श्रीभगवानुवाच अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयो
गव्यवस्थितिः दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्याय
स्तपआर्जवम् १ ॥ शाङ्करभाष्य

दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयोनवमेध्याये सूचि
तास्तासां विस्तरप्रदर्शनायामे । सत्वसंशुद्धिरित्यादिरध्याय
आरभ्यते तत्रसंसारमोक्षाय दैवीप्रकृतिर्निबंधनायासुरी रा
क्षसीचेति दैव्यादानायप्रदर्शनं क्रियते इतरयोः परिवर्जनाय
श्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयमभीरुता सत्त्वसंशुद्धिः
सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरि
वर्जनं शुद्धभावेन व्यवहारइत्यर्थः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानंशा
स्त्रतआचार्यतश्चात्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्यु
पसंहारेणैकाग्रतयास्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयो
र्व्यवस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषा प्रधाना दैवी सात्विकीसंपत्
यत्रैव [illegible] सात्विकी सोच्यते
दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां दमश्च बाह्यकरणानां उपश
मोऽन्तःकरणस्योपशमंशान्तिं वक्ष्यति यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः
स्मार्तश्च देवयज्ञादिः स्वाध्यायऋग्वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं तपोव
क्ष्यमाणं शारीरादि आर्जवमृजुत्वंसर्वदा १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

वृत्तकीर्तनेन संबंधं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति दैवीति दैवी सू
चिताराक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीमित्यादाविति शेषः । प्रकृ
तीनां विस्तरेण दर्शनं कुत्रोपयोगीत्याशंक्य विभज्योपयोगमाह
संसारेति । अतीते चाध्याये कर्मानुबंधीन्यधश्च मूलान्यनुसन्तता
नीत्यत्र कर्मरूपा वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्तासामनु
ष्ठाने इह प्राग्भवीयकर्मानुसारेणाव्यज्यमानाः सात्विकादिभेदेन ।

श्री
गी॰ टी॰
षो॰

दैव्यादिप्रकृतित्रयत्वेन विभक्ता आविष्कृतीर्भगवानुक्तवानित्याह
भगवानिति । अभीरुता शास्त्रोपदिष्टेर्थे सन्देहं हित्वानुष्ठाननिष्ठत्वं
परवंचना परस्य व्याजेन वशीकरणं माया हृदयेन्यथा कृत्वा बहिर
न्यथा व्यवहरणं अनृतमयथार्थदृष्ट कथनमादिपदेन विप्रलंभवि
भ्रमादिग्रहः । उक्तमर्थं संक्षिप्याह शृद्वेति । एषत्वभयाया ज्ञानादि
स्थितत्वन्ता त्रियोक्तेति यावत् नामेवसात्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति यद्वे
ति ज्ञाने कर्मणि वाधिकृतानामभीरुताद्या याप्रकृतिः सा तेषांतत्र
सात्विकी सम्पदित्यर्थः । महाभागानामनुत्तमा दैवीसम्पदुक्ता सम
स्तिसर्वेषां यथासंभवं सम्पदं व्यपदिशति दानमिति । बाह्यकरण
विशेषणं कारणमाह अन्तःकरणस्येति । देवयज्ञादिरित्यादिशब्दे
न पितृयज्ञोभूतयज्ञोमनुष्ययज्ञश्चेतित्रयमुक्तम् १ ॥

स्वामिकृतटीका ३

पूर्वाध्यायान्ते एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेत्युक्तं तत्र क ॥ ११
एतत्तत्त्वं बुध्यते कोवान बुध्यत इत्यपेक्षायां तत्त्वज्ञानेधिकारिणोऽ
नधिकारिणश्च विवेकार्थं षोडशाध्यायारंभः निरूपिते हि कार्येर्थे वा
धिकारिजिज्ञासा संभवतीति तदुक्तं भट्टैः भारोयोयेनवोढव्यः समा
गांदोलितो यदा तदाकस्तस्य वोढेति शक्यं कर्तुं निरूपणमिति त
त्राधिकारिविशेषणभूतां दैवीं संपदमाह अभयमिति त्रिभिः अभ
यं भयाभावः सत्वस्य चित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नता ज्ञानयोगे आत्म
ज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितः सं
विभागः दमः बाह्येन्द्रियसंयमः यज्ञो यथाधिकारं दर्शपूर्णमासा
दिः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञस्तपः उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शा
रीरादि आर्जवं अवक्रता १ ॥

पिशाचभाष्यम् ४

नवमे अध्याये दैवी आसुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयउक्ताः
विस्तरेण प्रतिपादयितुमध्याय आरभ्यते श्रीभ॰ अभयमभीरुता
सत्वसंशुद्धिः अवंचनं ज्ञानयोगे नयोग्यव्यवस्थितिः दानमर्थिभ्यः स्व
द्रव्यसमर्पणं दमः अन्तःकरणोपरतिः यज्ञाः स्मार्ता पंचमहायज्ञाः

ष्टोमाग्निष्टोमादयः स्वाध्यायो वेदाभ्यासः तपस्त्रिविधं कायकं वा
चिकं मानसं चेति आर्जवं अवक्रता १ ॥

रामानुजभाष्यं टी·

अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विभक्तयोः संसृष्टयोश्च
याथात्म्यात्मसंसर्गवियोगयोश्च गुणसंगतद्विपर्ययहेतुत्वं सर्वप्र
कारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वं विभूतिम
तो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनः चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभ
यरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वे
न याथात्म्यं च वर्णितं अनंतरमुक्तस्यार्थस्य शास्त्रवश्यतामु
क्तं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभग
वानुवाच अभयमिति अहिंसेति तेजइति इष्टवियोगसंयोग
रूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखं भयं तन्निवृत्तिरभयं सत्त्वसं
शुद्धिः सत्त्वमंतःकरणस्य रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वं ज्ञानयोग
व्यवस्थितिः प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपविवेकनिष्ठा दानं न्या
यार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादने दमो मनसो विषयेभ्यस्त्व्या
निवृत्तिसंस्कारः यज्ञः फलाभिसंधिरहितभगवदाराधन
प्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेदः स्वत्र संध्यायवेदाभ्या
सनिष्ठा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणद्वादश्युपवासादेर्भगवत्प्री
णनकर्मयोग्यतापादनस्य करणं आर्जवं मनोवाक्कायक
र्मवृत्तीनामेकनिष्ठता १ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

एतदुद्देशकं बोधस्य नामाकृतिमयज्ञानांतरमिदमित्यमिते
वेदनत्युक्तिचिंतामयज्ञानांतरमिदमित्थं रूपमेवंभूतयुक्तिचि
तामयज्ञानोदयेन विचारविमर्शपरामर्शादिरूपेण विजा
तीयान्याकारविरहिततद्भावनामयसम्यस्ताकारविज्ञा
नलाभस्ततिभवति तदवस्थते विमृष्टैवमशेषेण यद्येष्वक्रू
सितयाऽकर्विति तत्रकृतिमयेज्ञानेन गुरुशास्त्रोपदेशयाप्ये
नयभवतः युक्तिचिंता भावनामयेत्तु विमर्शात्समनतास्याथा

श्री॰ रणशिक्षागुणसंपन्नप्रधानभूता अतोऽर्जुनस्यात्तवासावित्यभिप्रा
गी॰टी॰ येण वक्ष्यमाणं विमृश्यैतदिति वाक्यं सविषयं कर्तृपरिकरबंधयो
षो॰ ज्ञानाभिप्रायेणाह भगवान्गुरुः पंचभिः आसुरभागसंनिविष्टात्म
मसीकिलाविषासाप्यहङ्कयादिदोषग्राहिण्याविषयाबध्यते इति
वस्तुस्वभावएष त्वंचविद्यात्मानं दैवमंशं सात्विकमभिप्रपन्नस्तस्मा
दान्तरीमोहलक्षणामविद्यांविहाय बाह्यविद्यात्मशत्रुहननल॰
क्षणं शास्त्रीयव्यापारमनुतिष्ठेत्याध्यायारंभः तथाहि दिव्यांशे
येमानिचिह्नानितानिस्फुटमेवाभिलक्ष्यंते इंद्रियजयः चापलं
पूर्वापरमविमृश्य यत्करणं तदाभावोचापलं तेजआत्मस्तुत्या
हयहरणेनमितत्वापकरणं दैवीसंपदेषासाचतवमोहनायका
मनापरिहारात् अतस्त्वंशोकमाप्राप्यः यथाआज्ञादीन्हत्वा
कथंहत्यवेमनुवीयेति शिष्टंस्पष्टं १

परमार्थप्रपाटीका

पूर्वाध्यायांते एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्चभारतेत्युक्तं ।
तर्हिं क एतद्बुद्ध्वाकृतकृत्योभवति क एव चाक्तः संसारीभव
तीति विवेक्तुं दैवासुरसंपत्तिकथनाय षोडशाध्यायप्रवृत्ति
स्तत्र प्रथमं तत्त्वज्ञानाधिकारिणं निरूपयितुं भगवान्दैवी
संपत्तिमाह अभयमिति त्रिभिः अभयं भयराहित्यं सत्त्वस्य
चित्तस्यशुद्धिः सुप्रसन्नता ज्ञानयोगे आत्मज्ञाने व्यवस्थितिः
परिनिष्ठा दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितसंविभागः दमो
बाह्येंद्रियसंयमः यज्ञोयथाधिकारं दर्शपौर्णमासादिः ।
स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिभिर्जपयज्ञाः तपः शारीरादित्रिवि
धंवक्ष्यमाणं आर्जवमवक्रता १ ॥

माहात्म्येनेदंतत्वस्य प्रमाणैः प्रतिपादितं शङ्कंतेनमोऽहं
येतत्वयं नरकंगताः देवासुरस्वभावौ यौ निमित्तैर्वंधमोक्ष
योः अदृष्टः कृपयाद्वैतेनो षोडशे रमापतिः पूर्वाध्याये
धश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके इत्य
त्र मनुष्यदेहे प्राचीनकर्मानुसारेणात्यज्यमानावासनाः सं
सारस्य वर्धिकास्ताश्च दैवासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृ
तयो नवमे सूचिताः ज्ञानसाधनानुष्ठानार्थं निर्मानेत्य
नेन दैवस्वभावोर्थतउक्तः यततोप्यकृतात्मानो इत्यासु
रश्च तत्र वेदबोधितकर्मात्मज्ञानोपायानुष्ठानप्रवृत्तिहे
तुः सात्विकी शुभवासना दैवीप्रकृतिरित्युच्यते एवं वै
दिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिस
र्वानर्थहेतुप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवा
सना सुरी राक्षसी च प्रकृतिरुच्यते तत्र च विषयभोगप्रा
धान्येन रागप्राबल्यादासुरीत्वं हिंसाप्राधान्येन द्वेषप्राव
ल्याद्राक्षसीत्वमिति विवेकः संप्रति तु शास्त्रानुसारेण
तद्विहितप्रवृत्तिहेतुभूता सात्विकी शुभवासना दैवीसंप
त् शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी ता
मसी चाशुभवासना राक्षस्यासुर्यैरिकीकरणेनासुरीसं
पदिति द्वैराश्येन प्रतिपादयितुं षोडशोध्याय आरभ्यते
तत्रादौ ज्ञानसाधनत्वेनाभ्यर्हितत्वान्नाभ्यर्हितत्वाद्दैवीसं
पदमाह अभयमित्यादि आगाम्यनिष्टधीजन्यदुःखं भ
यंतदभावोभयं सत्वस्य चित्तस्य संशुद्धिः कामक्रोधलो

श्री॰
गी॰टी॰
षो

3

महदंभकपटादिराहित्यं ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमः वि
वैकाग्रतया तस्य साक्षादनुभवारूपत्वं योगः तयोर्व्यवस्थितिः स
र्वदा तन्निष्ठता ज्ञानयोगव्यवस्थितिः भगवद्भक्तिं विनांतः
करणसंशुद्धेरयोगात् तदर्थात्साापि कथिता महात्मानस्तु मां
पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिता महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृ
तिमाश्रिताः भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमिति नव
मे दैव्याः संपदि हरिभक्तेरुक्तत्वाच्च हरिभक्तेरतिश्रेष्ठत्वादभ
यादिभिः सह पाठो न कृत इति द्रष्टव्यं दानं स्वस्वत्वास्पद
नामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रोक्तसंविभागः दमो बाह्येंद्रिय
संयमः ऋतुकालाद्यतिरिक्तकाले मैथुनाद्यभावः यज्ञश्चाग्नि
होत्रादिः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञोऽदृष्टार्थमृग्वेदाद्यध्यापनरूपः
तपस्त्रिविधशारीरादिभेदेन वक्ष्यमाणम् आर्जवमवक्रत्व
मद्दृष्टानेष्वज्ञातार्थसंगोपनम् १ ॥

तत्समेवेजयमीटीका ९ ॥

षोडशे संपदं दैवीमासुरीं चाब्रवीद्धरिः तयोर्ग्राह्यत्वहेयत्वबो
धयन्नेवं पूर्वक्रमात् । एवं त्रयोदशेन संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुष संसृष्टयोः १
योर्याथात्म्यस्वरूपकथनपूर्वकं मोक्षेण सह समानाधि
करणेन चतुर्दशेनापि तयोः संयोगवियोगयोर्विपरीतस्वभा
वस्य च सत्त्वादिगुणसंगः कारणत्वं पंचदशेनापि प्रकृतयोः सं
योगादुत्पन्नस्य संसाराश्वत्थस्याश्वत्थतरोश्छेदनेन ज्ञानः पुरुषस्य तरे १
सर्ववेदसंवेदविदित्वादिवेदवेदित्वं योग्यमेवमसंमूढत्वा
दिना पुरुषोत्तमत्वं ज्ञानादपि सर्वशास्त्रवेदित्वं प्रोक्तं अथ
षोडशेन इति गुह्यतमं शास्त्रमिति पंचदशाध्यायोक्तशा

त्वस्यापि कारित्वं वक्तुं च तत्त्वं वर्णनामाश्रमाणां च शास्त्रानुकूलप्र
त्तिकूलाचारत्वेन दैवासुरसंपद्विभागं प्रतिपादयति स्म तत्रादौ ते
षां श्लोकत्रयेण दैवीसंपद्वर्णयं प्रथममेकेनाश्रमधर्मान्याह कं
मेणैव श्रीभगवानुवाच अभयमिति प्रियाप्रियवस्तुवियोगसं
योगरूपनिमित्तजं दुःखं भयं तन्निवृत्तिरभयं यद्वा निरूपमः क
थमेकाकी जीविष्यामीति भयस्याभावस्तत्सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकर
णस्य सम्यक्त्वाश्रमोचितधर्मानुष्ठानपूर्वकेणाराधनेन शुद्धि
र्निर्मलता यद्वा सत्त्वस्य गुणस्य संशुद्धिः रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्व
केवलसत्त्वगुणाश्रयत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानयो
गैस्तानोपायेषु शास्त्रश्रवणादौ व्यवस्थितिः परिनिष्ठा यद्वा प्रकृतिवि
विक्तात्मस्वरूपनिष्ठतित्रयं संन्यासिनां धर्माः दानं न्यायोपार्जितस्य
स्वभोग्यस्यान्नादेः सत्पात्रे यथायोग्यं समर्पणं दमो बाह्याभ्यन्तरेंद्रि
यवर्गस्य विषयाद्यथायोगं संयमः यज्ञः फलानुसंधानरहितभ
गवदाराधनरूपं पंचयज्ञादि यज्ञादिरूपमिति गृहस्थानां स्वाध्यायः
सेत्यर्थं भगवत्तत्त्वाराधनप्रकारस्य च प्रतिपादकोयं सर्वो वेदस्त
त्वनुसंधाय वेदाभ्यास इति शेषेणैको ब्रह्मचारिणां तपो एकादशेव कृ
माणं शारीरादित्रिभेदमित्येको वानप्रस्थानां आर्यवर्णेषु विप्राणां ध
र्मीनाह आर्जवं मनोवाक्कायव्यापारवृत्तीनामैक्यभावेन सारल्यम् १

मधुसूदनीटीका १० ॥

ॐ अनेनेन राख्यायेन प्रथमं मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनु
ष्यलोके इत्यत्र मनुष्यदेहप्राग्भवीयकर्मानुसारेण व्यज्यमाना वासनाः
संसारस्यावांतरमूलत्वेनोक्तास्ताश्च दैवी आसुरी राक्षसी चेति भाणि
नो प्रकृतयो नवमेध्याये सूचिताः तत्र वेदबोधितकर्मानुष्ठानोपापि
नुष्ठानप्रवृत्तिहेतुः सात्त्विकी शुभा वासना दैवी प्रकृतिरुच्यते एवं वैदि
कनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारि सर्वानर्थहेतुप्रवृ

सदा सदानंदपदे निमग्नं मनो मनोभावमपाकरोति गतागतायासमपास्य सद्यः
परापरातीतमुपैति तत्त्वं ज्ञेयाः सौराष्ट्रगोलेशा वेष्ठा बाशकिष्ठजकाः भवंतिय
मविज्ञाय सोऽहमस्मि परः शिवः ॥

श्री॰
गी॰टी॰
षो॰

त्रिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासना आसुरी राक्षसी च प्रकृति
रुच्यते तत्र च विषयभोगप्राधान्येन रागप्राबल्यादासुरीत्वं हिंसा
प्राधान्येन द्वेषप्राबल्याद्राक्षसीत्वमिति विवेकः संप्रति तु शास्त्रा
नुसारेण तद्विहितप्रवृत्तिहेतुभूता सात्विकी शुभवासना दैवीसं
पत् शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धविषयप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी ताम
सी चाशुभवासना राक्षस्यासुर्योरेकीकरणेनासुरीसंपदिति द्वैरा
श्येन शुभाशुभवासनाभेदद्वयात् प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्यादि
श्रुतिप्रसिद्धं शुभानामादानायाशुभानां हानाय च प्रतिपादयितुं
षोडशोध्याय आरभ्यते तत्रादौ श्लोकत्रयेणादेयां दैवीसंपदं शास्त्रो श्रीभगवानु
पदिष्टेर्थे संदेहं विनाऽनुष्ठाननिष्ठत्वं एकाकी सर्वपरिग्रहशून्यः
कथं जीविष्यामीति भयराहित्यं वा अभयं सत्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धि
र्निर्मलता तस्याः संपत्काम भगवत्तत्वस्फूर्तियोग्यता सत्वसंशुद्धिः
परवंचनमायानृतादिपरिवर्जनं वा परस्य व्यंजनवशीकरणं पर
वंचनं हृदयेन्यथा कृत्वा वहिरन्यथा व्यवहरणं माया अन्यथा दृष्टक
थनमनृतं मिथ्यादि ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्वस्यावगमः चित्तैकाग्र
यातस्य स्वानुभवारूढत्वं योगः तयोर्व्यवस्थितिः सर्वदा तन्निष्ठता
ज्ञानयोगव्यवस्थितिः यद्वा अभयं सर्वभूताभयदानं संकल्पपा
लनं एतच्चान्येषामपि परमहंसधर्माणामुपलक्षणं सत्वसंशुद्धिः
श्रवणादिपरिपाकेणान्तःकरणस्यासंभावनाविपरीतभावनादि
मलराहित्यं ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः योगो मनोनाशवासनाक्षयानु
कूलः पुरुषप्रयत्नः ताभ्यां विशिष्टा संसारिविलक्षणा व्यवस्थितिः
जीवन्मुक्तिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्येवं व्याख्यायते तदा फलभू
तैव दैवीसंपदियं द्रष्टव्या भगवद्भक्तिं विना अन्तःकरणसंशुद्धेर
योगात् तया सापि कथिता महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रि
ताः भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमिति दैवीं संपदं नवमे

भगवद्भक्तैः कृत्वाच भगवद्भक्तैरतिश्रेष्ठत्वाद्भयादिभिः सह
पाठेन कृतं इति इष्टव्यं महाभाग्यानां परमहंसानां फलभूतां
दैवीसम्पदमुक्त्वा तत्रोपयुक्तानां गृहस्थादीनां साधनभूतामाह ॥
दानं स्वस्वत्वास्पदानामन्नादीनां यथाशक्ति पात्रेभ्यः संविभागः
दमो बाह्येन्द्रियसंयमः ऋतुकालादतिरिक्तकाले मैथुनाद्यभावः
चकारः अनुक्तानामहिंसादिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः यज्ञश्च
श्रौतः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिः स्मार्तो देवयज्ञः पितृयज्ञः
भूतयज्ञः मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधः ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदे
५४ न पृथगुक्तेः चकारोनुक्तानामपि निलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः
एतच्च यं गृहस्थस्य स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः अदृष्टार्थमृग्वेदाध्ययन
रूपः यज्ञशब्देन पंचविधमहायज्ञोक्तिसंभवेप्यसाधारणेन ब्र
ह्मचारिधर्मत्वकथनार्थं पृथगुक्तिः तपस्त्रिविधं शारीरादि सप्त
दशे वक्ष्यमाणं वानप्रस्थस्यासाधारणो धर्मः एवं चतुर्णामाश्र
माणामसाधारणान्धर्माननुक्त्वा चतुर्णां वर्णानां नामाह आर्ज
वमवक्रत्वं श्रद्धधानेषु श्रोतृषु स्वज्ञातार्थासंगोपनं १ ॥

सदानंदीटीका ११ ॥

रताः केचिद्योगे विजितकरणाः संयतधियः क्रियाजाले के ।
चित्कलवरसास्वादनपराः रताः शास्त्राभ्यासे विशदमतयः
केचिद्जनाः वयं तु श्रीकान्ताननवचनमास्वाद्य कृतिनः १ नवि
ध्यायेषां श्रीनेशरणमपीषन्न नगुणाः परित्यक्तालोकैरपि हि जि
नयुक्ताः कृतिजनाः शरण्यं यं तेपि प्रसृतगुणमाश्रित्य सुजना
विमुक्तास्तं वंदे यदुपतिमहं हृत्समममलं २ अथ स्वमूलानीन्या
दिनाध्यायेनं तेरन्तेणापूर्वकर्मानुसारेण ब्रजामाश्रितनृजना
विमुक्तांस्तं वंदे यदुपतिमहं हृत्स्थानाहिवासनाः ३ अवानराणिमू ४
लानि संस्थाने विस्मृदीति दैवासुरी राक्षसी च प्राणिप्रकृतयः ऋगा

श्री॰
गी॰टी॰
षो॰

वंधमोक्षादिकारिणः सूचितानवमे किल वेदबोधितकर्मात्मज्ञा
नोपायाद्यनुष्ठितौ ५ प्रवृत्तिहेतुः प्रकृतिर्दैवी सा शुभवासना निष
धाशास्त्रमुल्लंघ्य रागद्वेषानुसारतः सर्वानर्थनिर्वंधिर्या प्रवृत्तौ या
प्रवर्तिनी राजसी तामसी सा च राक्षसी चासुरी स्मृता ७ तत्रापि राग
प्रावल्याद्भोगप्राधान्यमाग्रहात् यया सा त्वासुरी ज्ञेया हिंसायां प्रा
णिनां वृथा ८ सा भवेद्द्वेषप्रावल्याद्यया सा राक्षसी मता इदानीं वे
दविहितप्रवृत्तिजनकाशुभा ९ सात्विकी संपद्दैवी मोक्षहेतु
ष्णा रिहोच्यते यां ज्ञात्वातिक्रमेणैव नत्रिषिद्धैकगोचरे १० प्रवृत्तिहेतु
भूता सा राजसी तामसी त्वेषां द्वयोश्चराक्षस्यासुर्योरेकीकृत्य
वसंपदः ११ आसुरीत्वेन कथनं क्रियते हेयसाम्यतः आदाना
यशुभानां चाशुभानां हानसिद्धये १२ हरिणा षोडशोध्याय आ
रभ्यते रहो नमः तत्र श्लोकत्रयेणादावुपादेयां सुवासनां १३ दै
त्र वीमाह कृपासिंधुर्भगवांच्छुभसंपदं गुरुशास्त्रोपदिष्टेऽर्थे
विनासंदेहमादरात् १४ तदनुष्ठाननिष्ठत्वमभयं भयवर्जितं
अकिंचनोहमेकाकी जीविष्यामि पुनः कथं १५ इति त्रासस्य भ
यं तेन राहित्यमभयं स्मृतं सत्वस्यान्तःकरणस्य संशुद्धिर्निर्मल
त्वेन विना १६ ज्ञानैक्यस्मृतियोगपत्वं शुद्धोसम्यक् मीरिते परवंच स
नमायादिपरिवर्जनमेव वा १७ व्याजेनैव वशीकारः परस्यं वचनं पर
स्वदये वान्यथा कृत्वा व्यवहारोन्यथा वहिः मायान्तेनकथित
मयथा हृष्टभाषणं एतेषां वर्जनं सत्वसंशुद्धिरथ वासना १९
तत्स्यावगमः शास्त्राज्ज्ञानं तत्स्य यथार्थतः विवेकाग्रतया स्वा
नुभावरूपेणैव वा २० योगस्तत्रैव निष्ठत्वं ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
अनयोस्सात्कृतिनामिति संपदैवी विना २१ विना भगवतो भक्तिं
नोदेतीयं कदाचन अतिश्रेष्ठतया भक्तेनपाठो ह्याभयादिषु २२
प्रधानां संपदं दैवीमुक्तात्वतविवेकतो आहेदानीं शरहस्यादरपि

साधारणोंहरिः २३ दानंसत्वास्यादानादेर्यथाशक्तियथावि
धि संविभागोदमोवाह्येंद्रियसंयमईरितः २४ अनुक्तानां
स्वधर्माणांचकारैस्तुःसमुच्चये यज्ञःश्रौतोग्निहोत्रादिःस्मा
र्तोदेवादिकोध्वरः स्वाध्यायोब्रह्मयज्ञाख्यविधिनाध्ययना
त्मकः ऋगादीनांचवेदानांवक्ष्यमाणंतपस्तथा २५ त्रिधा
समदशेध्यायेशारीरादिस्वशोधकं आर्जवंप्रह्वधानेषुसरलता
र्थप्रकाशनं २६॥१॥

नीलकंठीटीका १९ ॥

नवमाध्यायेराक्षसीमासुरीदैवीचेतित्रिस्रः संपदउक्तास्तासुरा
क्षसीमासुरीमेवांतर्भाव्यद्वैविध्यंसंपदावक्ष्यमाणे द्वयाहप्रजा
पत्यादेवाश्चासुराश्चेतिश्रुतेः अभयसत्वशुद्ध्यादिधीवृत्तयोदे
वाः दंभदर्पादिधीवृत्तयोसुराइतिहेतोश्रुतिर्वदर्शनात् पूर्वाध्या
येनेदंसक्तमयानहेयमज्ञेनसंबोधयता नचतत्वदैवसंपत्तिमंत
न्तविपर्ययस्यासुरीसंपदिनिदर्शयितुंश्रीभगवानुवाच अभय
मिति अभयंसोल्केदबुद्ध्याभावः सत्वसंशुद्धिःचित्तनैर्मल्यंज्ञा
नमश्रवणादिजंमयोगोज्ञातेर्थेचित्तप्रणिधानंतयोर्व्यवस्थितिर्नि
ष्ठा एषामुख्यादैवीसंपत् दानंयथाशक्तिसंविभागोन्नादीनां
दमोवाह्येंद्रियनियमः यज्ञःश्रौतस्मार्तादिः स्वाध्यायोवेदाध्य
यनं तपोवक्ष्यमाणलक्षणंशारीरादित्रिविधं आर्जवंऋजुत्वं
सर्वदा ॥१॥

आनंदीटीका १२

अथअभयमलक्षितयोर्दैवासुरस्वभावयोः परीक्षार्थंश्रीभगवा
नुवाच अभयं नबिभेतियदाचायंयदास्माच्चनबिभ्यति ।
यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यते तदेति मोक्षधर्मेषुलक्षि

नम् सत्वस्य प्रकाशस्य परमार्थज्ञानहेतोः शुद्धिः रजस्तमोभ्यां विमुक्तिः सत्वसंशुद्धिः अक्रोधः प्रतिघातनिरिक्तोधाभावः १॥

नकंठीटीका १६

एवमस्य पंचदशाध्यायपर्यंतशास्त्रोपनिषद्भूतस्य ज्ञानस्य सर्वं महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजंतेनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमित्यादि तथा मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहनीं श्रिता इति च विषयाविषयविवेचनादि यदुक्तं तदिदानीं सर्गद्वयोपाद्यात्तेनानेनाध्यायेन विस्तरनिर्णेतुं भगवानाह। इह षष्ठमाध्यायोपोद्घातप्रदर्शितविभागेन दैवस्यासुरस्य च सर्गस्यावान्तरभेदपरिकल्पनया यद्यपि बहवः प्रकारा उक्तास्तथापि मुमुक्षोरैकनिष्ठाभिव्यंजकगुणसामग्रीसंपन्नस्योत्तमस्य दैवसर्गस्य परापरभेदेन द्विप्रकारत्वं तावत्प्रतिपाद्यते तत्राभयादयो नामिमानित्वांताः सप्तविंशति गुणाः सामान्येन दैवीं संपदं दैवसर्गसंपत्तिमभिनक्षामिमुखेन तां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमौ लब्धजन्मनः पुरुषस्य भवंतीति यद्यप्युक्तास्तथाप्यभयादयः प्रथमे चत्वारो गुणाः परां दैवीं संपदमभिजातस्य भवंति दानादयस्तु विशेषाः अपरामभिजातस्य भवंतीति विशेषोत्र विवक्षितः सत एव व्याख्यायते तत्राभयं सर्वतः कुतः चित्तेतनाचेतनरूपात्सर्वजातादयथोक्ताद्वयज्ञानप्रतिष्ठितबुद्धित्वे सत्यात्माभेदेन प्रतिपद्यमानाद्वयस्यात्मव्यतिरिक्तपदार्थाश्रयस्य प्रेप्सितविषयप्राप्तिविघातादिहेतोः सर्वस्याभावः तत्र परमात्मस्वरूपसमापन्नकल्पस्य योगिनो भवति यदुक्तं यो विकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीशनिखिलं भवद्वपुः। स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयमिति तथा तस्य कारणभूता सत्वशुद्धिः सत्वग

णप्रधानत्वात्सत्त्वशब्दवाच्यस्य चित्तस्य शुद्धिर्भेदमलप्रक्षालनाभ्या
सान्नैर्मल्यं तथा तस्यापि कारणभूते ज्ञाने यथोक्तशास्त्रार्थबोधे
व्यवस्थितिर्निरूपणस्वाप्रतिष्ठा तथा तद्धेतौ योगे शास्त्रचोदितस्य
कर्मानुष्ठानलक्षणे परस्मिन्समाधौ व्यवस्थितिस्तथैव निर्विघ्नत्वा
प्रतिहत्वेनेयं राद्दैवी संपदमभि ज्ञानस्य योगिनो धर्माः संभवति ।
सद्यान्नूफदशाधामः अन्नदानं स्वद्रव्यस्य परत्वापादनं तच्च द्विप्रका
रं करुणामात्रहेतुकं दीनाद्यर्थिजनविषयत्वेनाविशेषप्रवृत्तिकमे
कम् शास्त्रचोदितविधिविशेषसंपन्नये विशिष्टे इति कर्त्तव्यतासं
क्लृप्तेपात्रदेशकालादिविशेषमपरं तथा दमः शास्त्रविरुद्धेभ्यो
र्थेभ्य इंद्रियाणां बाह्याभ्यंतराणां निग्रहस्तथा यज्ञः । वर्णाश्रम
क्रमविभक्तो नित्यनैमित्तिकभेदेन द्विविधः विष्टदेवतायागस्तथा स्वाध्यायः
स्वस्याध्येयत्वेनोपदिष्टस्य शास्त्रस्य मंत्रवेदाध्ययनमभ्यासेन वाधत्त
प्यात्तपस्तथैव नित्यनैमित्तिकभेदेन शास्त्रीयनियमपूर्वं तु ट
स्लादिसहितं तथा शारीरतपनं तथार्जवमृजुत्वं प्रकृतिसरल
त्वलाभकालस्तुरस्तनतासमस्तकायवाक्चित्तसाध्यक्रियावि
शेषवैविध्ये साफल्यैककारणमकौटिल्यम् १ ॥

[illegible]टीका १५

ॐ अथ श्रीगीतायामर्थावबोधने अधिकार्यनधिकारिणोर्निर्णया
य षोडशोऽध्यायः प्रस्तूयते निरूपिते हि कार्याकार्ये अधिकारिजिज्ञासा भ
वति तत्र कं भावैः भागोयोयेनवाक्यः सम्भागातोलितो यदा तदा
कस्य वोधे निशंकं कर्त्तं निरूपणमिति तत्र दैवः सर्गः उक्ता
र्थानुष्ठाने उपपन्नतयाधिकारी आसुरः सर्गस्त्वनुपपन्नतयानधि
यन्नासुरः सर्गस्त्वनुपपन्नत्वादनधिकारीत्येवं सविस्तरं वर्ण
यितुं अभयं सर्वत्र स्वात्मस्फूर्त्या द्वैताभावेन भयाभावः तथाच
श्रुतिः द्वितीयाद्वै भयं भवतीति सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्याहंतायाः
सम्यं निरवशेषतयाहंममीयीयकालुष्याभावः ज्ञानयोगे द्वैत

लक्षणेष्ववस्थितिर्विशेषेण निष्ठा एतेन धर्मा उत्तमाधिकारिणः पुरु
षस्य भवंतीति दानं वित्तस्य शुद्धिः देयशोधने दमो बाह्येंद्रियसंयमः
यज्ञा उक्तानां यज्ञानाम अध्यात्माधिकारानुसारेणानुष्ठानम यज्ञानु
ष्ठानम् स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः तप उत्तराध्याये वक्ष्यमा
णं शारीरादि आर्जवं चित्तप्रसादकारणमनृजुत्वमकौटिल्यम्
एते धर्मा मध्यमाधिकारिणः पुरुषस्य भवंतीति [illegible] ॥

पंचोले टीका

नवमेध्याये दैवी चासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयः सूचिता
स्तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय आत्मतत्त्वनिरूपणानंतरं अधिकारि
णां दर्शयितुं दैवी मोक्षहेतुः इतरे बंधहेतव इति विवेचयन् दैवी सं
पद्युक्ताधिकारी इतरसंपद्युक्तोऽनधिकारीति दर्शयन् अधि
कारिविषयभूतं दैवीसंपदमाह भगवान् अभयमिति त्रिभिः
अभयं अभीतता परवंचनमायानृतादिवर्जनेन सत्त्वसंशुद्धिः शा
स्त्राचार्येभ्य आत्मादिपदार्थानामवगमो ज्ञानेन अवगतानामात्मा
दीनामिंद्रियादिजयपूर्वकमेकाग्रतया स्वप्रत्यक्षकरणं योगः तयो
र्ज्ञानयोगयोः विषये अवस्थितिः [illegible] दानं यथाशक्ति अन्नादि
दानं बाह्येंद्रियाणां निग्रहो दमः यज्ञः श्रौतः अग्निहोत्रादिः स्मार्तः
पंचमहायज्ञादिः ऋग्वेदाद्यध्ययनं धर्मार्थं स्वाध्यायः तपः शारी
रादि वक्ष्यमाणं ऋजुत्वं सर्वदा आर्जवम् १ ॥

[illegible]वीरसंविद्बोधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः रामामरप्रतापोऽस्य संपत्स्यात्र स्वयंभू
भुजः अध्याये षोडशे व्याख्यां करोम्यथ विलापरं १ अथ पूर्वेण
नवमाध्यायोक्ता दैवाद्यास्तिस्रः संपदो याः संहितास्तत्प्रदर्शनार्थं षो
डशोऽध्याय आरभ्यते तत्र दैव्याः संपदो महत्त्वख्यापनायास्ति देवत्वेनोपा
देयतामन्ययोर्हेयत्वं च विक्षेपकारणत्वेन हेयतां च प्रदर्शयन्

श्रीभगवानुवाच। अभयमिति अभयमभीरुता सत्वस्यांतःकर
णस्य शुद्धिर्निर्मलता सत्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिरिति
ज्ञानं स्वधर्मनिश्चयो योगस्तदनुष्ठानोपायस्तयोर्व्यवस्थितिः
सर्वदा तन्निष्ठता यद्वा अभयं शरणागतानामभयदानसंकल्पपालनं
सत्वसंशुद्धिः सत्वस्य धैर्यस्य संशुद्धिर्निर्विक्षेपतेति यावत् दानं
स्वस्वत्वास्पदानां यथाशक्ति पात्रेभ्यः संविभागः दमो बाह्येंद्रि
यसंयमः यज्ञ इति यज्ञो द्विविधः श्रौतः स्मार्तश्च तत्र श्रौतोऽग्निहो
त्रदर्शपौर्णमासादिः स्मार्तश्च तद्विधः देवमनुष्यपितृभूतयज्ञ
भेदात् तत्रापि पंचमो ब्रह्मयज्ञः तस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तेः च
कारो ज्ञानुक्तानां प्रवृत्तिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः तप इति
तपस्त्रिविधं शारीरादिममदग्रेऽध्याये वक्ष्यमाणमार्जवमपक
त्वमिति ॥ १ ॥

मधुभाष्य ॥

पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति
तपो ब्रह्मचर्यादि ब्रह्मचर्यादिकं तप इत्यभिधानं पैशु
न्यं परोपद्रवनिमित्तदोषारोपो राजादेः कथनं परोपद्रव
हेतूनां दोषाणां पैशुन्यं न वचः राजादेस्तं मदगृहीते वदृष्टिर्दि
ध उच्यत इत्यभिधानं लोलुप्त्वं रागः रागो लोलुप्त्वं तथा शक्ति
रित्यभिधानात् अचापलं स्थैर्यं चपलत्वं चलोऽस्थिर
इत्यभिधानात् क्षमा तु क्रोधाभावेन सहायकर्तृत्व
प्रकृतिः अक्रोधस्तोषकृच्छ्रयोः क्षमावानस्य निगद्यत इति
अभिधानात् दैवीं संपदमभिजातः प्रतिजातः जगतः
सत्यं प्रति शार्दुरश्चाविस्तुः न द्वैपरीत्येनाहुः तस्योप
निषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति
श्रुतिः द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च स्थितं च यच्च
सच्च त्यच्चेति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्रदर्शिवे

6

वनस्सा पश्यति यामपति चेतीति प्राचीनयामलश्रुतिः प
रस्परसंभवो ह्युक्तः अन्नाद्भवंति भूतानीत्यादिना उष्णे
माद्रिलेषु प्रयोगसदेति हिमाद्यर्थमें १। २ ३ ४ ५

१०॥१०॥

भाषा अनुवाद

अब इस अध्यायका तात्पर्य कहते हैं कि आसुरी सम्पत् त्याग करके दैवी सम्पत्के आश्रय लेनेवाले मनुष्य मुक्त होते हैं इसीकी निर्णय करनेके अर्थ सोरहें अध्याय मे इसका विस्तार करते हैं कि हे अर्जुन सकल शास्त्रके अनुरूप मेरे कहे हुये इस वृत्तान्त के जानने से लोग सम्यक ज्ञानी औ कृतार्थ होते हैं यह भगवानने पन्द्रहें अध्यायके अन्त मे कहा है तो कौन मनुष्य वह तत्व समझ सकते हैं और कौन नही इस अपेक्षापर तत्व ज्ञानके अधिकारी औ अनधिकारीकी निर्णय करनेके लिये सोरहें अध्याय का आरम्भ होता है क्यों कि जिसमे जिसका अधिकार है वह उसीसे पूरा परता है इससे अब तत्वके अधिकारी पुरुषका गुण स्वरूप सम्पूर्ण दैवी संपत को इस श्लोक से लेकर तीन श्लोक से कहते हैं कि अभय और सत्त्व संशुद्धि कहे बुद्धिकी प्रसन्नता औ ज्ञानयोग जो आत्मज्ञान की उपाय मे व्यवस्थिति कहे परिनिष्ठा औ दान कहे अपने भोजन की वस्तु अन्न आदिका भी यथा उचित देना तथा दम अर्थात् बाह्य इंद्रियोंका संयम करना और यज्ञ कहे यथाविधि से दर्श पौर्णमास आदि याग करना औ स्वाध्याय कहे ब्रह्मयज्ञ और तप जो सत्रहें अध्यायके चौदहें श्लोक मे कहेंगे देव द्विज गुरू पंडित ज्ञानी का पूजन तथा शौच सीधापन कोमलताई ब्रह्मचर्य अहिंसा इनको शारीर तप कहते हैं सो और आर्जव कहे सीधा स्वभाव ॥ १ ॥

दोहा

निर्भय सत्वसंशुद्धि अरु ज्ञानयोग स्थिति जोय दान दम द्वि स्वाध्याय यजन तप आर्जव कहु सोय ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनं दया भूतेष्वलोलत्वं मार्दवं ह्रीरचापलं २॥

शाङ्करभाष्यं १

किंच अहिंसेति। अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थवचनं अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं त्यागः संन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात् शांतिरन्तःकरणस्योपशमः अपैशुनमपिशुनता परस्मै पररंध्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावोऽपैशुनं दया भूतेष्वसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं २॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायेन पृथक्करणाद्दैवीं सम्पदमभिजातस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति किंचेति। त्यागशब्देन यागदानं कस्मान्नोच्यते तत्राह पूर्वमिति। लज्जाकार्यनिवृत्तिहेतुर्गर्हानिमित्ता मनोवृत्तिः २॥

स्वामिकृतटीका ३॥

किंचाहिंसेति अहिंसा परपीडावर्जनं सत्यं यथादृष्टार्थभाषणं अक्रोधस्ताडितस्यापि चित्ते क्षोभानुत्पत्तिः त्यागो औदार्यं शांतिः चित्तोपरतिः पैशुनं परोक्षे परदोषप्रकाशनं तद्वर्जनमपैशुनं भूतेषु दीनेषु दया अलोलत्वमलोलुपत्वं वर्णलोप आर्षः मार्दवं मृदुत्वं अक्रूरता ह्रीरकार्यप्रवृत्तौ लोकलज्जा अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यं २॥

पिशाचभाष्यटीका ४

किंच अहिंसा प्राणिनामपीडा अक्रोधः प्रसक्तस्य क्रोधस्य त्यागः शांतिर्बाह्येंद्रियोपरतिः अपैशुनं पररंध्रप्रच्छादनं दया भूतेषु रक्षणबुद्धिः अलोलत्वमिंद्रियाणां विषयसन्निधाववि विक्रिया मार्दवमक्रौर्यं अचापलं व्यर्थचेष्टावर्जनं २॥

रामानुजभाष्यटीका ५॥

श्री· गी· टी· षो

आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामेकरूपता परेष्वहिंसा परपीडाव
र्जनं सत्यं यथादृष्टार्थगोचरभूतहितवाक्यं अक्रोधः परपीडाफल
कचित्तविकाररहितत्वं त्यागः आत्महितप्रत्यनीकपरिग्रहविमोच
नं शांतिरिंद्रियाणां विषयप्रावण्यनिरोधसंशीलनं अपैशुनं परा
नर्थकरवाक्यानिवदनाकरणं दया भूतेषु सर्वेषु दुःखासहिष्णुत्वं
अलोलत्वमिति वा पाठः विषयेषु निस्पृहत्वमित्यर्थः मार्दवं अका
ठिन्यं साधुजनविश्लेषानर्हतेत्यर्थः ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा अचाप
लं स्पृहणीयविषयसन्निधावचपलत्वं २ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अहिंसेति अहिंसा परपीडानिवृत्तिः सत्यं यथार्थभाषणं अक्रोधस्ता
डितस्यापि चित्ताक्षोभः ॥ तदुक्तं ॥ क्रुद्धे स्मिन्नवधारणमथावि
हृत्प्रसादकमोक्षं क्रोशे विनयोक्तिरात्मदुरितोद्भेदो न सर्वस्ताऽन इति
त्यागश्चौदार्यं शांतिश्चित्तोपरतिः अपैशुन्यं परापवादवर्जनं दीनेषु भू
तेषु दया अलोलत्वं अत्र वर्णलोपः छांदसः अलोलुपत्वं मार्दवं
मृदुत्वमक्रूरता। ह्रीः अकार्यप्रवृत्तौ लोकलज्जा ॥ अचापलं व्यर्थ
क्रियाराहित्यं एकत्रावस्थितिर्वा ॥ २ ॥ श्रीमते रामानुजाय
नमः ॥ ॥ ॥ ॥

वनमालीटीका ८

कायवाङ्मनोभिः प्राणिपीडनं हिंसा तद्राहित्यं सत्यं भूतः दुःखाहे
तुः यथार्थभाषणं परैराक्रोशे ताडने वा सत्यपि यः क्रोधस्त
म^ स्य तत्कालमुपशमनं अक्रोधः त्यागः संन्यासः शांतिः अंतःकरणस्यो
पशमः परस्मै परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभावोऽपैशुनं दया भूते
ष्वनुकंपा अलोलत्वं इंद्रियाणां विषयसन्निधावप्यविक्रियत्वं मार्द

वमक्रूरत्वं ह्रीरकार्यप्रवृत्त्यारंभेनत्यनिर्थेगिकालोकलज्जा अचा
पलंप्रयोजनंविनाप्यवाक्पाण्यादिव्यापारवर्जितत्वंचापलंतदभावः २

अनुमवैजयंतीटीका ९

किंच अहिंसेतिप्राणिनांजीवनानुच्छेदकतापरपीडावर्जनंवासत्यंय
थार्थं अननुबंधिययार्थ्यार्थविषयहितवाक्यं अक्रोधः परकृतेस्व
तिरस्कारेऽभ्युदितस्यकोपस्यनिरोधः त्यागः उदारतास्वहितप्रत्यनी
कप्रतिग्रह विमोचनेनवा शांतिरिंद्रियाणांविषयप्रावण्यनिरोधसं
पीतत्वं अपैशुन्यंपरोक्षेपरानिष्टकारिवाक्याप्रकाशनंदयाभूतेषु
सर्वेषुभूतेषुप्राणिमात्रेषुदयानंदैःखासहिष्णुता अलोलत्वंविषये
षुनिर्लोभता अलोलुपत्वमितिवक्तव्येयकारलोपस्त्वार्षः मार्दवं
सज्जनवियोगासहनरूपकोमलता ह्रीः कुत्सितकर्मकरणेलज्जा
अचापलंव्यर्थक्रियाविरहता स्पृहणीयविषयसन्निधावप्यचंच
लतावेतिद्वादशविप्रधर्माः २ ॥

मधुसूदनीटीका ९

प्राणिवृत्तिच्छेदः हिंसातदहेतुरहिंसा सत्यमनर्थानुबंधियथार्थभू
तार्थवचनं परैराक्रोशेताडनेवाकृतेसतिप्राप्तोयः क्रोधस्तस्यत
त्कालमुपशमनमक्रोधः दानस्याप्रागुक्तस्त्यागः संन्यासः दमस्य
प्रागुक्तेः शांतिरंतःकरणस्योपशमः परस्मैपरोक्षेपरदोषप्रका
शनंपैशुन्यं दयाभूतेषुदुःखितेषु अनुकंपा अलोलत्वमलोलुपत्व
मिंद्रियाणांविषयसन्निधानेप्यविक्रियत्वं मार्दवमक्रूरत्वंदृष्टाद्
वेपस्त्वादिकारिष्वपिशिष्यादिष्वप्रियभाषणादिव्यतिरेकेणबोध
यितृत्वं ह्रीः अकार्यप्रवृत्त्यारंभेनत्यनिर्वृत्तिकालोकलज्जा अचाप
लंप्रयोजनंविनापिवाक्पाण्यादिव्यापारवर्जितत्वंचापलं तदभा
वः आर्जवादयः अचापलांताब्राह्मणस्यासाधारणाधर्माः
॥ २ ॥

सोंतदपभावो
शुद्धं ४

श्री॰
गी॰टी॰
षो

सदानंदीटीका ११

अहिंसाप्राणिपीडादिवर्जनं सर्वथैव तथा यथाभूतार्थवचनं सत्यं दो
षविवर्जितं १ आक्रोशनाडनेवान्यैः कृते क्रोधोयआगतः तस्योपश
मनं सम्यक् क्रोधो विक्रियाधियः २ त्यागः संन्यास इत्युक्तः शांति
स्वोपशमो धियः अपैशुनं परस्मैपरस्मरंध्रप्रकाशनं दुःखिते
षु अनुकंपा स्याद्दयालोलत्वमचलं इंद्रियाणां स्वविषयसंनिधा
नेप्यविक्रिया ४ मार्दवं मृदुता क्रौर्यप्रियवाक्यादिशीलता ह्रीः का ल
र्यप्रहृत्यात्मानन्यनिवेधिकात्रपा ५ अचापलं वाक्याण्पादेहैर्थाचे
ष्टाविवर्जनं एते साधारणधर्मा बालस्यार्जवादयः ६॥२॥ ए

नीलकंठटीका १२

किंच अहिंसाप्राणिपीडावर्जनं सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथाभू
तार्थभाषणं अक्रोधः परैराकृष्टस्याभिहतस्यवापाप्तस्य क्रोधस्यो
पशमनं त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात् शांतिरंतः
करणस्योपरमः अपैशुनं परदोषप्रकाशनं पैशुनं तद्वर्जनं दया
दुःखितेषु भूतेषु कृपा अलोलत्वं इंद्रियाणां विषयसंनिधावप्य
विक्रिया मार्दवं मृदुता ह्रीर्लज्जा अचापलं असति प्रयोजने वाक्पा
णिपादादीनामव्यापारयितृत्वं ॥२॥

आनंदीटीका १३

अहिंसा प्राणिनामपीडनम् सत्यं भूतहितं त्यागः कर्मफलेच्छावि
रहः असक्तिर्विषयवैतृष्ण्यम् अपैशुनं परोक्षं परस्य दोषाविष्क
रणं पैशुनं तदभावः ।२॥

रामकंठटीका १४

तथा हिंसा शास्त्रनिषिद्धायाः प्राणिवधादिक्रियायाः कामक्रो
धलोभहेतुकायाः कृतकारितानुमोदितादिविशेषपरिग्रहेय
परिवर्जनं । तथा सत्यमात्यंतिकभूतहितसंपादनाभिसंधिपरिशु

हृयथादृष्टानुमितार्थकथन मक्रोधोहिंसानिष्पत्तिहेतोर्वि
वेकहारिणः कोपाख्यस्य चित्तक्षोभस्याभावः त्यागोदानस्या
क्तत्वात् ततः क्रियाफलाभिसंधेः परिहारोऽसक्तिः शास्त्रवि
हितसेव्येष्वनिमग्नचित्तत्वं । अपैशुनं पिशुनः परदोषसूच
कस्तस्यभावः पैशुनं तदभावो राजादिविषये द्वेषात्परावद्यावि
ष्करणाभावः तथादया भूतेषु सर्वप्राणिषु क्लेशापन्नेषु तजि
हीर्षया करुणा तथा लौल्यं निषिद्धविषयेषु लुम्पटत्वं लो
ल्यतदभावोलोल्यं निषिद्धविषयेष्वप्रवृत्तौ सत्यामपि रागद्वे
षरहितत्वेन भावः तथा मार्दवं मृदुचनिखिलभूतव्रातेषु
स्वात्मनूपेक्षत्वभावनयातिकोमलांतं तस्यभावो मार्दवं.
तथाह्री र्ल ज्जास्मिन्निषेव्यमानेसाधुजनोमाविगर्हीदितिमाशं
ॐ४ कयादुश्चिंतितदुर्वचनदुश्चेष्टितेषु जुगुप्सेतियावत् तथाचा
पलं चपलः सत्कार्येष्वस्थिरस्तस्य भावश्चापलं तदभावोऽवश्य
करणीयेष्वप्रमत्ततेत्यर्थः । २ ॥

लासकी [illegible]टीका १५

किंच अहिंसा परपीडावर्जनम् सत्यं भूतहितं यथादृष्टार्थभाषणं
अक्रोधश्चित्तक्षोभकारणकोपपरिवर्जनम् त्यागः स्वकीय
स्य द्रव्यस्य परकीयत्वापादनम् शांतिश्चित्तविक्षेपपरिवर्ज
नं अपैशुनं परदोषानाविष्करणम् भूतेषु दया अलोलत्वम
लोलुपत्वम् वर्णलोपआर्षः मार्दवं मृदुत्वम् अक्रूरता ह्रीर
कार्यप्रवृत्तौ लोकलज्जा अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यम् एते
धर्माः प्रायशो ब्राह्मणस्यैव [illegible]
[illegible] ॥

गी·

घो·टी·

पंचोले टीका

अहिंसेति प्राणपीडनमहिंसनं अनृतवर्जितं यथाभूता
र्थवचनं सत्यं प्राप्तक्रोधस्य उपशमनमक्रोधः त्यागः सर्वक
र्मसंन्यासः अंतःकरणनिग्रहः शांतिः परोक्षप्रकटीकरणा
भावः अपैशुनं दुःखितेषु कृपा दया विषयसन्निधौ इंद्रिया
णामविक्रिया अलोलत्वं मार्दवं अचापलं अलोलत्वं वर्ण
लोपः आर्षः अकौर्यं ह्रीः कार्यकरणे लज्जा असति प्रयोज
ने वाक्पाणिपादादीनाम् अचंचलत्वं २

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

अहिंसेति प्राणाहतिच्छेदो हिंसा तदभावो ऽहिंसा सत्यं यथादृष्ट
ार्थवचनं परकृताक्रोशनताडनप्राप्तो विकारः क्रोधस्तस्य
तत्कालमुपशमनमक्रोधः त्यागो दानं शांतिरंतःकरणस्यो
पशमः परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभावोऽपैशुनं दयाऽःखि
तेषु भूतेष्वनुकंपा अलोलत्वमिंद्रियाणां विषयसन्निधानेऽप्य
विकारित्वं मार्दवमक्रूरत्वं ह्रीरकार्यप्राप्तौ तत्प्रतिबंधकलोक
लज्जा निष्प्रयोजनं वाक्पाण्यादीनां व्यापारयितृत्वं चापलं तद
भावोऽचापलमिति २ ॥

मधुभाष

२॥

भाषा अनुवाद

और अहिंसा कहे परपीड़ा का त्याग और सत्य अर्थात् देखा सुना ज्यों का त्यों कहना और अक्रोध कहे कोई मारे या कुवाच कहे तो भी चित्त क्रोधवश न होने देना तथा त्याग कहे प्रिय और अप्रिय से उदासीनता और शांति अर्थात् विषयों से चित्तकी निवृत्ति और अपैशुन्य कहे परनिन्दा वर्जन पीठि पीछे निंदा करने को पैशुन्य कहते है और दीन दरिद्र पर दया तथा अलोलुपत्व कहे निर्लोभता और मार्दव कोमलता और ह्री कहे कुकर्म्म करने मे लोकलज्जा तथा अचापल अर्थात् वृथा बोलना या वृथा कुछ करना चञ्चलताई जो सो न होय ॥ २ ॥

दोहा

अहिंसा सत्य अक्रोध दि त्याग शांति अपैशुन भूतदया अलो लता म्रदु लज्जा अचापल गुन २॥

13

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता
भवंति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ३ ॥

शंकरभाष्यटीका १

किंच तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं न त्वक्गता दीप्तिः क्षमा आक्रु
ष्टस्य ताडितस्य वान्तर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नायां विक्रियायां
प्रशमनं अक्रोधः इत्यवोचाम इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशे
षः धृतिर्देहेंद्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकर
णवृत्तिविशेषो येनोत्तंभितानि करणानि देहश्च नावसीदंति
शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां कृतं बाह्यमाभ्यंतरं च मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यं
मायारागादिकालुष्याभावः एवं द्विविधं शौचं अद्रोहः परजिघां
साभावो हिंसनं नातिमानिता अत्यर्थं मानो तिमानः स यस्य विद्यते
सोतिमानी तद्भावो नातिमानिता आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः भवन्त्यभयादीनि एतदन्तानि सम्पदमभि
ज्ञातस्य किं विशिष्टां सम्पदं दैवीं देवानां सम्पदं तामभिल
क्ष्य जातस्य दैवीविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थो हे भारत ३

आनन्दगिरिकृतटीका २

दैवीसम्पदं प्राप्तस्य विशेषणान्तराण्यपि संतीत्याह किंचेति ।
प्रागल्भ्यं कीर्तयति नेति । त्वग्गताया दीप्तेरिति विशेषः । क्षमाक्रोध
योरेकार्थत्वेन पौनरुक्त्यमाशंक्य परिहरति उत्पन्नायामिति तयोरे
वविशेषात्र पौनरुक्त्यं फलतीत्याह इत्थमिति वृत्तिविशेषमेव
विशदयति येनेति । शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति मृज्जलाभ्यामि
ना। नैर्मल्यमेव स्फोरयति मायेति। उक्तमुपसंहरति एवमिति ।
अतिमानित्वभावमेव व्यनक्ति आत्मन इति । अभयादीनि विशेष
णानीत्यपेक्षायामाह भवन्तीति । साधकस्य मनुष्यदेहस्यैव क
ये दैवी सम्पदमभिलक्ष्य जातत्वमित्याशंक्याह दैवीमिति ३ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

किंच तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं क्षमा परिभवादिषूत्पद्यमानेक्रोधप्र
तिबंधः धृतिर्दुःखादिभिरवसीदनतस्य स्थिरीकरणं शौचं बाह्या

श्री· गी·टी· षो·

भ्यंतरसंशुद्धिः अद्रोहो जिघांसाराहित्यं अतिमानिता आत्मन्यति
पूज्यत्वाभिमानस्तदभावो नातिमानिता एतान्यभयादीनि षड्विंश
तिर्दैवीं संपदमभिजातस्य भवंति देवयोग्यां सात्त्विकीं संपदम
प्रकाराणि भिलक्ष्य तदाभिमुख्येन जातस्य भाविकल्याणस्य पुंसो भवंती
त्यर्थः ३ ॥

१५

पिशाचभाष्यटीका ४

तेजः प्रतापः क्षमा क्रोधकारणेषु सत्स्व चित्तस्याविक्रिया
धृतिस्तृत्पिपासादिसहनं शौचं विमलत्वं शोधनं अद्रोहः परजि
घांसाभावः नातिमानिता आत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः एते भया
दयो भवंति जातं ते संपदं लाभं देवानामियं दैवी तामभिलक्ष्य
जातस्य पार्थ संपदं लब्धुं जातस्येत्यर्थः २ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

तेजः तर्जनैः अनभिभवनीयत्वं क्षमा परनिमित्तपीडानुभवे
ऽपि तं प्रति चित्तविकाररहितता धृतिः महत्यामप्यापदि कृ
त्यकर्तव्यतावधारणं शौचं बाह्यांतःकरणानां कृत्ययोग्यताशा
स्त्रीया अद्रोहः परेष्वनुपरोधः परेषु स्वच्छंदवृत्तिनिरोधरहि
तत्वमित्यर्थः नातिमानिता स्थाने सर्वैः निमानित्वं तद्रहितता
एते गुणा दैवीं संपदमभिजातस्य भवंति देवसंबंधिनी दैवी दे
वा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः तेषां संपत्सा च भगवदाज्ञानुवृ
त्तिरेव तामभिजातस्य तामभिमुखीकृत्य जातस्य तामभिवर्ध
यितुं जातस्य नाभिवर्धनयत्नजातस्य भवंतीत्यर्थः ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

[illegible] तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं क्षमा परिभवादिषु क्रोध
प्रतिबंधः धृतिश्चित्तस्थिरीकरणं शौचं बाह्यांतरशुद्धिः अ
द्रोहो द्वेषराहित्यं नातिमानिता स्वस्मिन् पूज्यताभिमानराहित्यं

एतान्यभयादीनिषड्विंशतिलक्षणानिदैवीसंपदमभिलक्ष्य
जातस्यनिष्पन्नस्यभवंति ॥३॥

वनमालीटीका ५

तेजःप्रागल्भ्यंस्त्रीबालकादिमूढैरभिभाव्यत्वं क्षमासत्यपि त॰
सामर्थ्येऽपराधसहनंधृतिर्देहेंद्रियेष्ववसादंप्राप्तेष्वपितदुत्तं
भकः प्रयत्नविशेषः शौचंद्वैधादिबाह्यमांतरंमृज्जलादि
र्यं॰ नार्चा द्रोहःपरजिघांसातदभावोऽद्रोहः अतिमानितात्मनि
पूज्यत्वातिशयधीस्तदभावोनातिमानिता तदेतत्तेवेदानु
वचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनतपसानशकेनमादि
क्रमाविविदिषोपयिक्ततयावितिपुष्कासाधारणासा
धारणासर्ववर्णाश्रमधर्माइहोपलक्ष्यंते एतेधर्माभवंति
निष्पन्नेदैवीसंपदंवासनासंततिंदेहारंभकालेपुण्यक
र्माभिव्यक्तामभिलक्ष्यजातस्यपुरुषस्य हेविष्णो॥कर्मणी
समवारंभेनहर्षप्रकाच पुण्यः पुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेत्यादिश्रु
तिभ्यः ३ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका ६ ॥

किंचाथक्षत्रियाणांधर्मानाह तेजःक्षमेति तेजोऽदुर्जनाभिभवनीयत्वम्
क्षमासामर्थ्येसत्यपिस्वासमानेऽपरिभावुके प्रतिकोपानुदयता धृतिःमह
त्यामप्यापदिस्वकार्यकर्त्तव्यतायानिवेषाञ्चयःस्तः अथवैश्यानाह शौचं
बाह्याभ्यंतरशुद्धिः स्वव्यापारेवाणिज्यादौमायानृतादिराहित्यंवा अद्रोहः
परजिघांसयास्वार्थग्रहणमितिद्वौ अथशूद्राणामाह नातिमानिताआ
त्मनिपूज्यत्वभावनास्वनयाविप्रादिषुत्रिषुनम्रतेत्येकोधर्मएषामिति
षड्विंशतिः हेभारततत्रतत्रप्रधानभूता अनुक्तानामप्युपलक्षणार्थाए
तेगुणाः देहारंभकालेनमस्विभगवदनुग्रहसहकृतैः पुण्यपुञ्जैरभिव्यक्तांदै
बा॰ वीदेवेनकृष्णेनदत्तांदेवसंबंधिनींवाशुभांशुभवासनारूपांसंपदमभिल
क्षीकृत्यजातस्यपुरुषस्यभवःस्यात्यन्नेपुण्यः पुण्येनकर्मणाभवति पा

श्री॰ यः पापेनेति श्रुतेः देवाः खलु परेशानुवृत्तिशीलास्तेषामियं संपत् तया
गी॰टी॰ तत्प्रापकज्ञानभक्तिसंभवात्संसारनिरोधरूपादेवं फलमेतदित्यभिप्रायः राजर्षि
पो॰ वेशोऽरवतानवाप्येन गुणामनुपयामन्तीति संबोधनाशयः ३ ॥

15

मधुसूदनीटीका १०

तेजः प्रागल्भ्यं स्त्रीबालकादिभिर्मूढैरनभिभावितत्वं क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परिभव
हेतुं प्रति क्रोधस्यानुत्पत्तिः धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि तदुत्तंभकः प्रयत्नवि
शेषः येनोत्तंभितानि करणानि शरीरं च नावसीदन्ति एतत्त्रयं तत्रियस्यासाधार
णं शौचं बाह्याभ्यंतरं मृज्जलादिभिर्बाह्यं मायारागादिकालुष्याभावश्चाभ्यंतरं
मनोबुद्ध्योः शुद्धिरूपं तद्ब्राह्मणादि सर्वेषां सामान्येनाकरणवासनाभावान् महा
सनानामेवासाविकादि भेदभिन्नानां देवानां सर्वाधि संपद्रूपत्वेनात्र प्रतिपादयिषि
तत्वात् स्वाध्यायादिवत् केनचिद्रूपेणासनानुरूपत्वेन दृष्टादेयमेव द्रोहः परजि
घांसया शस्त्रग्रहणादि तदभावः अद्रोहः एतत्तद्वयं वैश्यस्यासाधारणं अत्य
र्थं मानितामतिशयपूजात्वाभिशयभावनातिमानिता तदभावो नातिमानिता शू
द्रस्य तत्परमतायां यं स्वदस्यासाधारणो धर्मः तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि
दिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिश्रुत्या विविदिषा पर्यंकतया विनि
युक्ता असाधारणाः साधारणाश्च वर्णाश्रमधर्मा इह हापलक्ष्यन्ते एते धर्मा भवंति
निष्कर्षतः दैवीं सत्त्वमयीं संपदं वासनासंततिं शरीरारंभकाले पुण्यकर्मभि
रभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य शुभरूपस्य भाविकल्याणस्य सन्मानारंभे ते शुभं च
पुण्यैः पुण्येन कर्मणा भवंति पापः पापेनेत्यादिश्रुतिभ्यः हे भारतेति संबोध
यन् स्वहवेशाऽवतेनशतनानतमेताद्दृश्यधर्मयोग्यासीति सखेवयति

[illegible]

सदानंदी टीका ११ ॥

तेजः प्रागल्भ्यमाबालैरपीश्वरेनभिभाव्यता क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परापराधसहिष्णुता १
धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादेऽवसादे तेष्वपि तदुत्तंभकयत्नोऽस्ति येन देहेन्द्रियाणि च २
उत्तंभितानि येन नावसीदन्ति देहिनां एतत्त्रयं क्षत्रियस्यासाधारणमितीरितं ३
शौचं शुद्धिः स्मृतिः नासारिरचवमानंतरे एतद्वयं वैश्यगोवाहनन्यजलादिजे
द्वये विशासाधारणं प्रोक्तं शूद्रस्यातिमानिताविः शुचिः अद्रोहोऽपि जिघांसायावर्जनं चेति
तदर्थं मानितामतिमानिता आत्मनोऽत्यंतपूज्यत्वबुद्धिभावस्ती
त्वेन १ शुद्रसत्त्वमयीं दैवीं संपदमभिलक्ष्य हि शुभोजातस्य प्राक्पुण्येनैते धर्मा भवंत्यपि ८

१शुभे ते पापः

तेविद्याकर्मणी शुभे पुण्ये कर्मणा पापेन चेत्यादिश्रुतिभ्योपि विनिश्चितं ८ ८३
मुहेव मोक्षवतेनैतेन धर्मेणमीहशं शुभान् आप्नेयोग्योसि भवताज्ञारेनेति पर्यवसितिः

नीलकंठीटीका १२

किंच तेजः प्रागल्भ्यं न त्वग्गता क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वांतर्विक्रियानुत्प
त्तिः उत्पन्नायां विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तं धृतिर्देहेंद्रियेष्ववसादं प्रा
प्तेषु तस्य प्रतिषेधकोंतःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तंभितानि देहादीनि नावसी
दंति शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां बाह्यं आंतरं मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यं मायारागादि का
लुष्याभावः अद्रोहः परजिघांसाया अभावः नातिमानिता अत्यंतं मानराहित्यं
एतानि अभयादीनि दैवीं सत्वप्रधानां संपदं अभिलक्ष्य जातस्य स्वभावतो भवं
ति हे भारत ॥३॥

आनंदीटीका १३

तेजो यथा परैर्नाभिभवेयुः क्षमा परापराधसहनं धृतिः प्राप्तस्येंद्रि
यक्षोभस्य निरोधः तुष्टिर्यथालाभं संतोषः अद्रोहः परापचिकी
र्षाया अभावः ३ ॥

रामकंठीटीका १४

तेजः परानभिभवनीयत्वकारणं स्वाभाविकमोजः तथा क्षमा ते
जस्विनस्त्वपि परापराधसहिष्णुता धृतिरवसादहेतौ सन्निहिते
पि स्वपरिस्पंदात्प्रच्यवलक्षणं धैर्यं तथा तुष्टिः सर्वथा सर्वदा विषा
ददोषाणां कांतचित्तत्वं तथाद्रोहः प्राणिनां हननविषयाया इच्छाया
अप्यभावस्तथा नातिमानिता मानो देहादिषु नित्येष्वहंकारस्तथा
परतंत्रेषु भोगेषु ममकारः स सर्वदा निश्चलत्वादतिशयवानतिमा
नस्तदभिभवो नातिमानः स च मुमुक्षूणामेव संभवति ते ह्यथो
क्ताभिमानमहादोषोच्छेदनित्योद्यता भवन्त्येतत्पदैतस्मिन्सति दा
नादयो धर्मा दैवसम्पदभिव्यक्तिहेतवः संपद्यन्ते इति सर्वेषां सं ८
स्कारकत्वेन तस्य पर्यंते निर्देशः कृतः एवं मुमुक्षुजनाव्यभिचारि
णी दैवसर्गाभिव्यंजिकां परं परां गुणसामग्रीं प्रतिपाद्येदानीं त
स्यैव द्विप्रकारस्य तद्विपरीतस्यासुरसर्गस्य तावत्क्रमेण प्रतिपादय
ति दैवसर्गवत्परापरभेदेनासुरोपि सर्गो द्विप्रकारो विवक्षितः ।
न च तमोगुणप्रधानो नरकतिर्यग्योनिपातनात्मकमीषदिह कृतपुरु
षात्मको परः इत्यस्याग्रे विस्तरेण विशेषेण निवक्ष्यति संप्रति तस्या

श्री॰ गी॰ टी॰ षो॰

+अशुनाद्यवियादीनांज्ञाना धिकारिणं धर्मजातमाह ॥

मान्यगुणेभ्यो देशद्वारेण संपी संपदं प्रतिपादयितुमाह । ३ ।

लाक्षिकी वसन्तुमीटीका १५

+तेजः परानभिभवनीयत्वकारणं प्रागल्भ्यम् क्षमा बलवत्त्वेपि परा
पराधसहिष्णुता धृतिर्दुःखादिभिरवसीदतश्चित्तस्य स्थिरीकरणं
एतद्धर्मजातं तत्क्षत्रियस्य शौचमाभ्यंतरमर्थप्रयोगादौ मायाद्यना
दिराहित्यम् अद्रोहः परवंचनाभावः एतौ वैश्यस्य नातिमानिता
शूद्रेषु नम्रत्वेन निम्नइत्यसाधारणो धर्मः एतान्यभयादीनि षड्विंश
तिर्दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति देवयोग्यां सात्विकीं संपदमभि
लक्ष्य तदाभिमुख्येन जातस्य भाविकल्याणस्यैते भवंतीत्यर्थः
[illegible]र ॥ ३ ॥

पंचोले टीका

तेजइति त्वगाज्ञादीप्तिस्तेजः आकृष्टस्य ताडितस्य वा अंतर्वि-
क्रियाभावः क्षमा देहेंद्रियादीनामवष्टंभकारत्यतिः शौचं बाह्याभ्यं
तरं मायारागादिकालुष्याभावः अहिंसनेवाद्रोहः आत्मनः पू
ज्यतातिशयभावनाभावः नातिमानिता एतान्यभयादीनि अन
भिमानितांतानि दैवीं संपदं अभिजातस्य देवविभूत्यर्हस्य दैवीं सं
पदं भवंति ३ ॥

रत्नवीरसमिद्बोधिनी ॥

किंच तेजइति तेजः प्रागल्भ्यं क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परिभव
हेतुं प्रति क्रोधस्यानुत्पत्तिः धृतिर्देहेंद्रियानवसादकः प्रयत्न
विशेष एतत्त्रयं क्षत्रियस्यासाधारणं शौचं बाह्याभ्यंतरशुद्धि
रद्रोहः परजिघांसया शस्त्रग्रहणाभाव एतद्द्वयं वैश्य
स्यासाधारणं नातिमानिता आत्मनि पूज्यतातिशयभावना
राहित्यं एते धर्मा दैवी देवानां राज्ञामियं दैवी तां संपदमभिल
क्ष्यीकृत्य जातस्य पुरुषस्य भवंति सर्वार्जिततपण्यत्वेनावाम
देवभावास्तत्क्षयेण पुनर्मनुष्यलोकेवर्तीयमानराजभावाः
देवविदितान्नाधतिरिक्तान्वरवद्दोच्यते इति अभ्भावनेति

संबोधनं शुद्धवंशोद्भवत्वेन स्तुतत्वात्त्वमेवतादृशार्थमर्योग्योसीति
सूचनार्थमिति भावः ३॥

मधुभाष्य

३॥

17

भाषा अनुवाद

और तेज कहे दिठाई और क्षमा औ धृति कहे ग्लानि तथा दु ख मे धीरज रखना और शौच अर्थात् बाहिर भीतर शुद्धता अद्रोह कहे हिंसा ईर्षा रहित होना अतिमानिता कहे अपनी पूजामान प्रशंसा का अभाव येई अभय आदि जो छवीस प्रकार की दैवी सम्पत् हैं सो उसी को होतीहै जिसका कल्या ण भावी है अर्थात् आगे भला होनहार है । ३ ।

दोहा

तेज क्षमा धृति शौच हिं नहि अतिमान अद्रोह संपद दैवी होतहै भारत कुलीनहुं कोह ३॥

18

दंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच अ
ज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीं ४

शांकरभाष्यटीका १

अथेदानीमासुरी संपदुच्यते दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनस्वजनादिनि
मित्त उत्सेको ऽभिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च पारुष्यमेव परुषवचनं यथा का
णंचक्षुष्मान्विरूपं रूपवान् हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि अज्ञानं चा
विवेकज्ञानं मिथ्याज्ञानं कर्तव्यकर्तव्यादिमिथ्याप्रत्ययविषयं अभिजात
स्य पार्थ किमभिजातस्येत्याह असुराणां संपदासुरी तामभिजातस्ये
त्यर्थः ४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

आदेयत्वेन दैवीं संपदमुक्त्वा हेयत्वेनासुरीं संपदमाह अथेति उत्सेको
मदो महदवधीरणे हेतुः आत्मन्युत्कृष्टत्वाध्यारोपोऽभिमानः क्रोधस्तु कोप
पर्यायः । स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्नेत्रादिविकारलिंगोऽन्तःकरणवृत्तिवि
शेषः परुषो निष्ठुरः अप्रियस्तद्वाक्स्वभावः पारुष्यं तदुदाहरति यथे
ति तामभिजातस्य दंभादीन्यज्ञानान्तानि भवन्ति इत्युपसंहरति ४ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

आसुरीं संपदमाह दंभ इति दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनविद्यादिनिमित्तश्चित्त
स्योत्सेकः अभिमानो व्याख्यातः क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरत्वं अज्ञानमविवे
कः आसुरीमित्युपलक्षणं असुराणां राक्षसानां च या संपत्तामासुरीमभिल
क्ष्य जातस्यैतानि दंभादीनि भवंतीत्यर्थः ४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

दंभो धर्मध्वजः दर्पः धनादिनिमित्तः चित्तोत्सेकः अभिमानः आत्म
नः पूज्यत्वमतिः क्रोधः कोपः एतेन भयादयो भवंति पारुष्यं
क्रौर्यं अज्ञानमनवबोधः असुराणामियं संपदासुरी ॥ ४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

दंभो दर्पेति दंभो धर्मित्वख्यापनाय धर्मानुष्ठानं दर्पः कृत्याकृत्याविवेककारी
विषयानुभवनिमित्तो हर्षः अभिमानः स्वविद्याभिजनानुरूपोन्नतिमा
नोऽभिमानः क्रोधः परपीडाफलचित्तविकारः पारुष्यं साधूनामुद्वेगकरः स्व गा

श्री·
गी·टी·
षो·

८९

भावः अज्ञानं परापरतत्त्वकृत्याकृत्याविवेकः एते स्वभावाश्चासुरीसंपदम
भिजातस्य भवंति असुरा भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः ४ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

स्पष्टार्थः ४ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथासुरीसंपदमाह दंभ इत्यादिना दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनविद्यादिनिमि
त्तश्चित्तोत्सेकः अभिमानोऽहंभावः क्रोधः कोपातिशयः पारुष्यं निष्ठुर
त्वं अज्ञानमविवेकः आसुरीमित्युपलक्षणं असुराणां राक्षसानां संपत्ति
स्तामभिलक्ष्य जातस्यैतानि दंभादीनि भवंति ४ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

उपादेयत्वेन दैवीसंपदमुक्त्वेदानीं हेयत्वेनासुरीसंपदमेकेन श्लोकेन संक्षिप्या
ह दंभ इति दंभो धार्मिकतयात्मनः ख्यापनं तदेव धर्मध्वजित्वं दर्पो धनस्वज
नादिनिमित्तो महदवधीरणाहेतुर्गर्वविशेषः अभिमान आत्मन्यत्यंतश्रेष्ठ
त्वबुद्धिः देवाश्चासुराश्चाभयमाज्ञापयामासुः पितरेतनोस्त्वराज्ञातिमानेनैव प^
कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवु
स्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमान इति श्रुतेः पथ्यकृत्व
कः क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरंतःकरणवृत्तिविशे
षः पारुष्यं प्रत्यक्षरूक्षवदनशीलत्वं अज्ञानं कार्याकार्यविवेकाभावः आसु
रीं रजस्तमोमयीं संपदमशुभवासनां देहारंभकाले पापेनाभिव्यक्तामभिल भ^
क्ष्य जातस्य पुरुषस्य दंभाद्या अज्ञानांता दोषा एव भवंति न त्वभयाद्या गुणा
इत्यर्थः ४ ॥

क्रमवैजयन्तीटीका ९ ॥

अथ निरयगामिकीमासुरीसंपदमाहैकेन दंभ इति दंभो धार्मिकतयाख्या
पनाय धर्मानुष्ठानं दर्पो धनविद्याभिजनत्वादिना गर्वः कार्याकार्याविवेकक
रो विषयानुभवनिमित्तको हर्षो वा अभिमानः जातिकुलविद्यादिमदेनात्म
न्यतिश्रेष्ठत्वबुद्धिः चकारः पुनरर्थकः क्रोधः स्वपरपीडाफलकोंऽतःकरणविका
रः पारुष्यं साधूनामुद्वेगकरप्रत्यक्षभाषित्वं एवकारो योगव्यवच्छेदार्थ
कः प्रायः पारुष्यमेवेति वत्त तेनभयासत्त्वप्रदीप्साद्योर्ग्रहणे चकारोऽहिं
साक्षमादेः समुच्चायकः अज्ञानं स्वपररूपकार्याकार्यविवेकधीप्रध्वंसं

चशब्दः तेजोत्तमादेः समुच्चायकः एते गुणाः देहारंभकालेऽभ्युदयेनादि
पापपुंजैरभिव्यक्तया सत्त्वमयशुभवासनामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य भवन्ति पा
पः पापेनेति स्फुटः पार्थेति संबोधनेन मा विलक्षणः पुण्यवानेवेनेन सूचितमिति
सूचितं ४ ॥

+ आदेयत्वेन दैवीं संपदमुक्त्वा इदानीं हेयत्वे नासुरीसम्पदमेकेन श्लोकेन संक्षिपन्नाह ॥

मधुसूदनीटीका १०

+ दंभः धार्मिकतयात्मनः ख्यापनं तदेव धर्मध्वजित्वं दर्पः धनस्वजनादिनि
मित्तो महदवधीरणाहेतुर्गर्वविशेषः अतिमानः आत्मनि अत्यंतपूज्य
त्वातिशयाध्यारोपः दंभस्त्वात्मश्लाघाभयमानापमानः पर्सत्यपि तेनेतोऽस्व
राग्यतिमानेनैवकस्मिन्नुपवंशकृतवामेति स्वेष्ववासेषु संकेतेऽस्मिन्त्वतिमा
नेनैव पराव भूतस्तस्मान्नातिमन्येन पराभवस्सहेत न्नस्वयदतिमानः इति
शब्दपर्यायः क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकश्चेतः क
रणवृत्तिविशेषः पारुष्यं प्रत्यक्षरूक्षवचनशीलत्वं चकारेणानुक्तानामभा
वभूतानां चापलादिदोषाणां समुच्चयार्थः अज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविष
यविवेकाभावः चशब्दोऽनुक्तानामभावभूतानामभावभूतानां मथनादि ३
दोषाणां समुच्चयार्थः आसुरीमसुरसंबंधिहेतुभूतां रजस्तमोमयीं संपद
मशुभवासनासंततिं शरीरारंभकाले पापकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य
तस्य कुरुषस्य दंभाद्याः अज्ञानान्ता दोषा एव भवंति न तु अभयाद्या गुणा इ
त्यर्थः हे पार्थेति संबोधयन् शुद्धमातृकत्वेन न दयोग्यत्वं सूचयति
॥

सदानंदीटीका ११

आदेयत्वेन दैवीं चशब्दोक्तां संपदमासुरीं हेयत्वेनाह संक्षिप्य श्लोकेनैकेन माध
वः १ आत्मनो धार्मिकत्वेन ख्यापनं दंभ उच्यते विद्यादिहेतुको गर्वो दर्पश्च कथ
नकः आत्मन्यत्यंतपूज्यत्वातिशयारोपणं स्वयं अभिमानः पराभूता यस्त्रापय
नस्मरतः ३ क्रोधः स्वपरयोर्दुःखहेतुरंतःनिष्फलः अभिज्वलनरूपो धीवृत्तिभे
देतिता पदः ४ पारुष्यं रूक्षवदनशीलत्वं समुच्चयेन्नरणं चकारेणानुक्तभावाना
ं दोषाणां समुच्चये ५ कार्याकार्यादिविषये विवेकोऽज्ञानमुच्यते चोऽनुक्तानामभा
वानां कुत्सितानां समुच्चये रजस्तमोमयी दुष्टवासनासंततिर्मलैः शरीरारंभ
कालेऽभिव्यक्तामभिलक्ष्य च पुंसो जातस्य दंभाद्या दोषा एते भवंतिवे विशुद्ध
मातृकत्वेन तत्वमेते षां न योग्यता ८ ४ ॥

नीलकंठीटीका १२

अथेदानीं रजस्तमोमयीमासुरीं संपदमुच्यते दंभ इति दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पः धनाभिजनादिनिमित्त उत्सेकः अभिमानः आत्मनि पूज्यताबुद्धिः क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरभाषणं अज्ञानं अविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः एते आसुरीं संपदमभिलक्ष्य जातस्य भवंतीत्यर्थः ४॥

आनंदीटीका १३

अथासुरीमाह आसुरीसत्वाभिभवाद्रजस्तमसोः समुद्रिक्ता दंभादयः पूर्वं व्याख्याताः ४॥

रामकंठीटीका १४

एते धर्मा आसुरी रजस्तमः प्रधानत्वादासुरशब्देनोक्तां संपदं शरीरादिसंपत्तिमभिमतां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमावुत्पन्नस्य पुरुषस्य भवंति तत्र दंभो दृष्टमात्रफलतया श्रद्धादिरहितचित्तत्वेन नानाविधधर्मक्रियाचरणं दर्पः स्वगुणसंभावनया हर्षमोहात्मकः चित्तविकारः अभिमानः प्राक्व्याख्यातः क्रोधो हिंसाहेतुर्विकारः पारुष्यं वाक्चित्तचेष्टानां रूक्षता अज्ञानं बोधस्याभावो दंभादिसर्वदोषहेतुभूतत्वात्सर्वेषामंते निर्दिष्टमित्येते रजस्तमःप्रभवा धर्मा आसुरं संगिरुचयं निपतनयोः सर्गयोः फलं निर्दिष्टमाह । ४ ।

लासकी [illegible]टीका १५॥

आसुरींसंपदमाह॥ — दम्भो धर्मध्वजित्वम् दर्पः स्वगुणसंभावनया चित्तस्योत्सेकः अभिमानः आत्मन्यसंतपूज्यत्वाध्यारोपः क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरता अज्ञानं यथोक्तधर्मजातम् एलक्ष्मं स्वस्वरूपापरिज्ञानं आसुरीमित्युपलक्षणं असुराणां राक्षसानां या संपत्ता मासुरीमभिलक्ष्य जातस्यैतानि दंभादीनि भवंतीत्यर्थः [illegible]

[illegible] ४ ।

पंचोले टीका

अथासुरीं संपदमाह दंभ इति हे भारत दंभः धर्मध्वजित्वं धनविद्याजनादिनिमित्तो दर्पः आत्मनः पूज्यातिशयभावनाभिमानः ।

क्रोधोऽमर्षपरुषवचनेपारुष्यंअविवेकतोज्ञानेमिथ्याज्ञानमज्ञा
नेएतानिआसुरींसंपदमभिजातस्यभवंति ४ ॥ ॥

श्रीधरीस्वामिबोधिनी

आसुरींसंपदमाह दंभइति दंभोहम्पूर्णस्वधर्मप्रकाशनंतदेव
धर्मध्वजित्वंदर्पोधनस्वजनादिनिमित्तोगर्वविशेषः अभिमानः
स्वात्मन्यत्यंतपूज्यत्वाध्यारोपः पारुष्यमत्युग्रदुर्वचनशील
त्वंचकारोऽनुक्तानांभावभूतचपलादिदोषाणांसमुच्चयार्थः अज्ञा
नंस्वधर्मेनिश्चयहीनता एतेधर्मा आसुरींसंपदमाभिलक्ष्यीकृ
त्यजातस्यपुरुषस्यभवंति अत्रापि पार्थेति संबोधनमासुरसं
पज्जनकताभावप्रतिपादनपरमिति ४॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद ४

अब आसुरी सम्पत कहते हैं कि दंभ कहे लोगो के समाने आपनी धार्म्मिकता प्रकाश के हेत मन भावते कल्पित धर्म्मो को धजा देखलाना और दर्प कहे धन उपार्जन तथा विद्या आदि मे चित्त की उत्साह कहे उंचाई और अभिमान कहे अपने ह्रदहके महत्व से दूसरे कोन कुछ समझना और क्रोध तथा पारुष्य कठोरता निठुरता और अज्ञान कहे अविवेक ये आसुरी कहे असुर राक्षसों की जो सम्पत इन मे रुचि जिनके होय है वे असुर राक्षस हैं ४।

सोरठा

दंभ दर्प अभिमान हे क्रोध परुषतापद अज्ञान पार्थ अ
कुलीनको संपत आसुरी सेद ४

22

दैवीसंपद्विमोक्षाय निबंधायासुरीमता माशु
चः संपदं दैवीमभिजातोसि पांडव ५ ॥

शांकरभाष्यटीका १

अनयोः सम्पदोः कार्यमुच्यते दैवीति। दैवी सम्पत् यासा विमोक्षाय संसा
रबन्धनात् निबंधाय नियतो बंधो निबंधस्तदर्थमासुरी सम्पत्मताभिप्रेता
तथा राक्षसी च एवमुक्ते सत्यर्जुनस्यांतर्गतं भावं किमहमासुरसंपद्युक्तः किं
वा दैवीसंपद्युक्त इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याह भगवान् माशुचः शोकं
माकार्षीः सम्पदं दैवीमभिजातोसि हे पाण्डव अभिलक्ष्य जातोसि भाविक
ल्याणस्त्वमसीत्यर्थः ५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अनयोरिति कार्यं फलविभागः आसुरीत्युपलक्षणं राक्षसीचेति द्रष्टव्यमि
त्याह तथेति फलविभागे सम्पदोरेवमुक्ते प्रतीत्यार्जुनस्याभिप्रायं भगवतोव
चनमित्याह तत्रेति। तत्राभिजातस्त्व हेतुं करोति पाण्डवेति ५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एतयोः संपदोः कार्यं दर्शयन्नाह दैवीमिति दैवी यासंपत्तयायुक्तो मयोप
दिष्टतत्वज्ञानेधिकारी आसुरीसंपदायुक्तस्तुनित्यसंसारी इत्यर्थः एतच्छ्रुत्वाकिम
हमत्राधिकारीनवेति संदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति हे पांडव माशु
चः शोकं माकार्षीः यतस्त्वं दैवीं संपदमभिजातोसि ५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

अनयोस्संपदोः फलमाह विमोक्षायसंसाराद्विमोक्षाय निबंधोत्र
विद्याकामकर्मनिबंधः माशुचः शोकं माकार्षीः ॥ ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

दैवीसंपदिति निबंधाय आसुरीमता दैवीमदाज्ञानुवृत्तिरूपासंपद्विमोक्षा
य बंधान्मुक्तये भवति क्रमेण तत्प्राप्तये भवतीत्यर्थः आसुरीमदाज्ञातिवृ
त्तिरूपासंपन्निबंधाय भवति अधोगतिप्राप्तये भवतीत्यर्थः एतच्छ्रुत्वा स्वप्र
कृत्यनिर्धारणाद्भीतायार्जुनायैवमाह माशुच इति शोकं माकृथास्त्व
न्तु दैवीं संपदमभिजातोसि पांडव धार्मिकाग्रेसर पांडोः सुत त्वमसीत्यभि
प्रायः ५

श्री॰
गी॰टी॰
षो

२३

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथतयोः संपदोः कार्यंदर्शयति दैवीसंपदिति दैवीयासंपन्नयायुक्तइति दैवीयासंपन्नयायुक्तोमयोपदिष्टे तत्त्वज्ञानेऽधिकारीस्यात् आसुर्यासंपदायुक्तोनित्यसंसारी एतच्छ्रुत्वाकिमहमत्राधिकारीनवेति संदिहानमर्जुनमाश्वासयन्नाह हेपाण्डवत्वंमाशुचः शोकंमाकार्षीः यतस्त्वंदैवीसंपदमभिजातोसि ५ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

अनयोःसंपदोःफलविभागमाह यस्यवर्णाश्रमादेर्विहितासात्त्विकीयाफलाभिसंधिरहिताक्रियासातस्यदैवीसंपत् सत्त्वशुद्धिभक्तिज्ञानपर्यन्तासतीसंसारविमोक्षायमुमुक्षयेभवति अतोमुमुक्षुभिःसैवोपादेया यातस्यस्वशास्त्रनिषिद्धाफलाभिसंधिपूर्वीसाहंकाराचराजसीतामसीक्रियातस्यसाआसुरीसंपत् सानिबंधायसंसारबंधायमतासंमता अतःश्रेयोर्थिभिःसाहेयैव नन्वेवंसत्यहंकयासंपदायुक्तइतिसंदिहानमर्जुनमाश्वासयतिमाशुचः अहमासुर्यासंपदायुक्तइतिशोकंपश्चात्तापंमाकार्षीः दैवीसंपदमभिलक्ष्यजातोसिआगामिकल्याणभाविकल्याणस्त्वमसीतिभावः ५ ॥

अस्मद्वैजयंतीटीका ९

नन्वनयोःसंपदोःकिंफलंस्यादित्यपेक्षायामनयोःफलभेदमाह दैवीसंपदिति दैवीमहात्मानुष्ठेयनिरूपासंपदभयमित्यादिनाकथिता साविमोक्षायसंसारबंधनान्मुक्तयेभवतिपरंपराक्रमेणमुक्त्यासाधनंभवतीत्यर्थः आसुरीअसुरसंबंधिनीमहात्मानुष्ठितिरहितासंपत्निबंधायसंसारबंधायमतासंमताभवतिपरंपराक्रमेणाधोगतिप्राप्तयेभवतीत्यर्थः नन्वेवंचेत्तर्हिगुरुगोत्रादिवधायोद्यतस्यक्रोधपारुष्यवतोममआसुरीसंपन्नरकंजनयेदित्येवंशोचंतमर्जुनमालक्ष्याह माशुचेःहेइति हेपाण्डवयतस्त्वंदैवींसंपदमभिलक्ष्यजातोसिक्षत्रियकुलेउत्पन्नोसि अतस्त्वंमाशुचःस्फुटंवागुरुशास्त्रानभीष्मद्रोणादीनजिघांसुरहंपापीयानित्येवंशोकंमाकृथाःक्षत्रियस्यैतेधर्मयुद्धेवाणादिनाःतेषांपातकत्वादिकविहितत्वाद्दैव्येवसंपन्नत्वासुरीतिभावः पाण्डवेतिसंबोधनेनयतोराजर्षेर्धार्मिकाग्रेसरस्यपाण्डोःत्वंदैवसंपन्नेनदेवराजाज्जातोसिअतस्त्वांआसुरीसंपत्स्पर्शलेशोपिनास्तीतिसूचितम् ५ ॥ ॥

अनयोः संपदोः फलविभागो विधी
यते

मधुसूदनीटीका १० ॥

यस्य वर्णस्य यस्याश्रमस्य च या विहिता सात्विकी फलाभिसंधिरहिता
क्रिया सा तस्य दैवी संपत् सा सत्वशुद्धिभगवद्भक्तिज्ञानयोगस्थितिपर्यं
ता सती संसारबंधनाद्विमोक्षाय कैवल्याय भवति अतः सैवोपादेया श्रे
योर्थिभिः या तु यस्य शास्त्रनिषिद्धा फलाभिसंधिपूर्वा साहंकारा राजसी
तामसी क्रिया तस्य सा सर्वाप्यासुरी संपत् अनेनावश्यपि तदंतर्भूतैव
सा निबंधाय नियता संसारबंधाय मता संमता शास्त्राणां तदनुसारिणां च
अतः साहेयैव श्रेयोर्थिभिरित्यर्थः नचैवं सति युद्धरूपया संपदा युक्त इति
श्लो संदिहानमर्जुनमाश्वासयति भगवान् माशुचः अहमासुर्या संपदा युक्त
इति शंकया शोकमनुतापं माकार्षीः दैवीं संपदमभिलक्ष्य जातोसि प्रा
म गर्जितकल्याणोभिविकल्याणश्च त्वमसि हे पांडव पांडुपुत्रेषु श्रेष्ठस्य पि दै
वीसंपन्नत्वसिद्धा किं पुनस्त्वयीति भावः ननु भवतु राजसी प्रकृतिरासुर्या
मंतर्भूता शास्त्रनिषिद्धक्रियोन्मुखत्वेन सामान्यात्कामोपभोगप्राधान्य
शालिहिंसाप्राधान्याभ्यां तु विशेषेणापदेशोपपत्तेः अतः सापि हेयको
टावनुप्रवेश्य कोटावाव कथमप्यत आह ॥ ५ ॥

सदानंदीटीका ११ ॥

अनयोः संपदोराह फलं सम्यग्विभागशः यस्याश्रमस्य वर्णस्य विहिता
या च सात्विकी १ फलाभिसंधिरहिता क्रिया तस्य सत्सा शुभा सत्वशुद्धीशभक्ता
नज्ञानयोगावसानिका २ संसारबंधनान्मोक्षहेतुर्भवति सा यतः अतः श्रेयोर्थि
भिर्दैवी सेवादेया सुसंपदा ३ यस्याः शास्त्रनिषिद्धा या साहंकारफलेषणा रा
जसी स क्रिया सर्वाप्यासुरी राक्षसी पुनः ४ संसारबंधने हेतुः शास्त्राणां शा ६
स्त्रिणां मता अतः श्रेयोर्थिभिर्हेया राजसी तामसी क्रिया ५ कयाहं संपदायु
क्तः संदिहानमिति ईश्वरः आश्वासयति विजयं माकार्षीः शोकमर्जुन त्वं प्राग
र्जितकल्याणोभाविकल्याणसंश्रयः दैवीं यतोभिलक्ष्यैव जातोसि शुभसंपदं ७५

नीलकंठीटीका १२ ॥

अनयोः संपदोः कार्यमाह दैवीति दैवी पूर्वोक्ता अर्जुनस्य शंकां किमहमा
सुर्यां संपदि जातोस्मीति तामपनुदति माशुच इति ५ ॥

मानुषीत्तु प्रकृतिस्तृतीया पृथगस्ति
त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतेः पितरि
ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा इति श्रुतेः ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ षे॰

[illegible] ॥ ॥ ॥

रामकंठीटीका १४

एषा यथानिर्दिष्टा दैवी संपद्दैवसर्गनिर्हेतुर्निर्विमोक्षाय संसारदुर्गा
पक्रांतये न हि यथोक्तगुणानुमितदैवसर्गभाग्विमोक्षमनवाप्य
ततो निवर्तते इत्यर्थः आसुरी तु न तद्विपरीता बंधलक्षणविपरी
तफलैव ततश्च इतरा तु संसारदुर्गात्क्षयमेवंविधो हं मुच्ये येत्वाम
स्मा मा पार्थ जनितशोकं मा कार्षीः । यतो यथोक्तलक्षणसंवाहा
दैवीं संपदमभिजातोसि [illegible]
[illegible] ॥५॥

लासिकी [illegible]टीका १५

+अनयोः संपदोः फलं निर्दि+ शति॥ दैव्याः संपदा युक्तोनतत्त्वज्ञानाधिकारी मुक्तिभाजनम् आसुर्या सं
पदा युक्तस्त्वज्ञानाधिकारी नित्यसंसारीत्यर्थः एवंसत्यहं कया सं
पदा युक्त इति सन्निहानमर्जुनमाश्वासयति मा शुच इति हे पा
ण्डव मा शुचः शोकं मा कार्षीः । यतस्त्वं दैवीं संपदमभिलक्ष्य जा
तोसि प्रागर्जितकल्याणो भाविकल्याणश्चासि [illegible]
[illegible] ५ ॥

पंचोली टीका

एतयोः संपदोः कार्यमाह दैवी संपदिति दैव्यां उक्तविधस्मात् दै
वी संपद्विमोक्षाय आसुरी संपत्त्रिबंधाय संसाराय मता त्वं दैवी
संपदमभिलक्ष्याभिजातोसि अतस्त्वं मा शुचः शोकं मा कार्षीः ५

॥ रत्नावीरसिद्धादायिनी ॥

दैवीति दैवी संपद्यथावर्णाश्रमं विहिता फलाभिसंधिरहि
ता स्वधर्मानुष्ठानरूपा क्रिया सा संसारबंधनाद्विमोक्षाय कै
वल्याय भवति आसुरी संपच्छास्त्रनिषिद्धा वर्णाश्रमविहिताऽफ
लाभिसंधिरहिता सा दंभकारा क्रिया मानिबंधाय संसारबंधाय म

सारबंधायसंमता तएवमादृशैवमंगलेच्छुभिः तद्यथा ब्रा
ह्मणस्यवर्णाश्रमोचितंवेदाध्ययनभिक्षाचर्यादिदैवीसंपत्
क्षत्रियस्यप्रजापालनात्स्वधर्मप्रवीणतादि वैश्यस्यकृषिवा
णिज्यादि शूद्रस्यत्रैवर्णिकशुश्रूषादि एतद्व्यतिरिक्तंस्वधर्म
परित्यागपरधर्मानुपालनादि आसुरीसंपदिति कथासंप
दाहंयुक्तइति संदिहानमर्जुनमाश्वासयति भगवान्माशुचइति
माशुचःसंपदाश्रयोरहंयुक्तइतिशंकयाशोकंमाकार्षीः दैवीं
संपदमभिलक्षीकृत्यजातोसीतिनिश्चित्य प्रथमचभावः पा
र्थात्वाभ्यासपूर्वकद्रौपदीजयादितत्युद्धकर्मकरणात्स्वध
र्मंसम्यगनुष्ठितमितिदैवसंपद्युक्तोसि अयतस्वधर्मपरित्या
गपरधर्मसेवनलक्षणासुरसंपत्संयोजनेनश्रेयोहानिंमाका
र्षीरिति ५॥

भाषा अनवाद ५

अब इन दोनों सम्पदों के काज अकाज देखावते हुये कहते हैं कि दैवी सम्पद से युक्त मनुष्य ही मेरे कहे तत्वज्ञान के अधिकारी हैं और जो मनुष्य आसुरी सम्पद से युक्त हैं ते सदा ही संसारी होते हैं अब ये वचन भगवान के श्रवण करके मे तत्वज्ञान का अधिकारी हों कि नहीं इस सन्देह से व्यग्रचित्त अर्जुन को समझावते हुये भगवान कहते हैं कि हे परन्तप तुम शोच न करो क्यों कि तुम दैवी सम्पद के अभिमुख जन्मे हो और दैवी सम्पद संयुक्त हो यह तुमारे आचरणों से प्रसिद्ध है।५॥

दोहा॥

दैवीसंपत मुक्तिको आसुरी बंधनकोय पोंडवसंपत आसुरी
तुं कुलीन रहोय ५॥

द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन्दैवआसुरएवच दैवो
विस्तरशः प्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ६ ॥

शांकरभाष्यटीका १

द्वौभूतेति द्वौद्विःसंख्याकौभूतसर्गौभूतानांमनुष्याणांसर्गौ सृष्टिभूतस
र्गौ सृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसम्पद्युक्तानि द्वौभूतस
र्गौविख्यायेते द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतेः लोकेस्मिन्सं
सारे इत्यर्थः सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः कौ तौ भूतसर्गौ इत्युच्यते प्रकृता
वेव दैवआसुरएवच उक्तयोरेव पुनरनुवादप्रयोजनमाह दैवोभूतस
र्गोभयं सत्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशोविस्तरप्रकारैः प्रोक्तःकथि
तोन त्वासुरोविस्तरशः तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ मे मम वचना
दुच्यमानंविस्तरशः शृणु अवधारय । ६ ।

आनन्दगिरिकृतटीका २ ॥

निर्द्दयानंतरदत्सां सम्पत्तीयास्ति सा कस्मात्प्रोक्तेत्याशंक्याह द्वयीमनन्त
भीर्वादिमाह द्वाविति भूतानां द्वैविध्ये मानत्वेनोदीयश्रुत्यालणमुदाहर
ति द्वयाहेति सम्पद्द्वयपुनेभ्योतिरिक्तानामपि प्राणिभेदानां संभवा
त् कुतोभूतानां द्वित्वनियतिरित्याशंक्याह सर्वेषामिति । ६ ।

स्वामिकृतटीका ३ ॥

सासर्वात्मनावर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरींसंपदंप्रपंचयितमाह द्वौद्विप्र
कारौभूतानांसर्गौममहचनात्तृणं अंगरगात्मप्रकृत्योरेकीकरणेनद्वावि स॰
त्युक्तं प्रतोराक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताइत्यादिनानवमाध्या
योक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ६ ॥

विश्वनाथभाष्यटीका ४ ॥

सर्गः सृष्टिः देवानामयंदैव आसुराणामयंमासुरोदैवसर्गः
विस्तरशः विस्तरेण ॥ ६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

द्वौभूतेति अस्मिंल्लोकेकर्मकराणांभूतानांसर्गौद्वौद्विविधौदैवआसुरसर्ग

श्री॰
गी॰टी॰
बो॰

उत्पत्तिः प्राचीनपुण्यपापरूपकर्मवशात्भगवदाज्ञानुवृत्तितद्विपरीताकरणयो स्तत्तिकालपूर्वविभागेनभूतानामस्मिंल्लोके द्वैविध्यं । तत्र देवसर्गो विस्तरशः प्रोक्तः । आसुराणां सर्गस्य यथाचारकरणार्थः देवानामपि आज्ञानुवृत्तिशीलानां उत्पत्तिः यदाचारकरणार्थं समाचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः । आसुराणां सर्गस्य यदाचारकरणार्थः समाचारमेषणमत्स्वकाशाच्छृणु ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

[illegible]

... एषां देवा सम्यक् ... आसुरीमाह ६ = स्पष्टार्थम्

परमार्थप्रपाटीका ७ ॥

अथेयमासुरी संपत्सर्वथैव त्याज्येति तन्निरूपणार्थमासुरीसंपदं प्रपञ्चयितुमाह द्वाविति द्वौ द्विप्रकारौ भूतानां सर्गौ मदवलोकनात् आसुरराक्षसप्रकृतेरेकत्वात् द्वावित्युक्तं अतो राक्षसी मासुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इति नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ६ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

देवासुरमनुष्यगंधर्वादीनां स्वभावानां वा फलेऽपि शुभाशुभफलादिको दैवासुराख्यो मनुष्यगंधर्वादीनां यथायोग्यं दैवआसुरे वा तत्भावमभिप्रेत्याह द्वाविति भूतानां प्राणिनां सर्गौ स्वभावो अतिशयेनेष्टानिष्टकारिणौ स्वभावौ द्वावेव अस्मिंल्लोके सर्वस्मिन् संसारमार्गे को नौ दैव आसुरश्च योयं स्वभावो द्वावेव अस्मिन् लोके सर्वस्मिन् संसारमार्गे ... दामनुष्यः शास्त्रसंस्कारप्राबल्येन स्वभावसिद्धौ रागद्वेषावभिभूय धर्मपरा

सदैवोयदातुस्वभावसिद्धरागद्वेषःप्राबल्येनशास्त्रप्राबल्यमभिभूयधर्मपरायणोभवति॥

यणोभवतितदासुरइति द्वैविध्योपपत्तिः द्वयाह प्राजापत्यादेवाश्चासु
राश्चततःकनीयसाएवदेवाज्यायसोऽसुरा इतिश्रुतेः तत्रदैवःसर्गःस
भावस्त्वांप्रतिमयाविस्तरशःविस्तरेणप्रोक्तःस्थितप्रज्ञलक्षणेद्वितीये
भक्तलक्षणेद्वादशेज्ञानलक्षणेत्रयोदशेगुणातीतलक्षणेचतुर्दशेइदा
अभयमित्यादिनेदानीमासुरंभूतसर्गमेमद्वचनैर्विस्तरशःप्रतिपाद्य
मानंशृणु ६ ॥

ब्रह्मवैजयंतीटीका ६

सर्वभूतानांनराणांसर्वज्ञःपार्थसारथिर्भगवानासुर्यांसंपदंविस्तरेण
श्रवणेइच्छुंपार्थंज्ञात्वा पुनस्तामेवप्रपंचयतिस्मद्वौभूतसर्गाविति अ
स्मिन्कर्माधिकारिणिलोकजन्ममरणभूमौमनुष्यलोकेदैवश्चासुरश्चे
तिभेदेनभूतसर्गौभूतानांकर्मकराणांसर्गौमनुष्यसृष्टीद्वावेवभवतो
मनुष्यमात्रधर्माधर्माभ्याममाकोटिस्तृतीयास्तिह्ययाह प्रजापत्यादेवाश्चासु
राश्चेत्यादिश्रुतेः यदायंमनुष्यःशास्त्रावलोकनात्स्वाभाविकौरागद्वे
षौविनिर्धूयशास्त्रीयकर्मानुष्ठाताभवति तदैवः तदादैवःयदाचशा
स्त्रविधिमनादृत्यस्वाभाविकरागद्वेषाधीनःशास्त्रीयधर्मकर्माण्याचरति
तदात्वासुरोभवतीत्यभिप्रायः द्वैयार्थेतत्रदैवोदेवानांमहतामनुष्ठितशी
लानामयंदैवःसर्गःकर्मज्ञानभक्तियोगानामुत्पादिकास्तिह्ययमर्थः
विस्तरशोविस्तरेणप्रोक्तःअभयंसत्त्वसंशुद्धीत्यादिनामयाप्रकर्षेणक
थितः इदानीमासुरं अशरणामयमासुरंसर्गमेमत्तःसकाशात्त्वंशृ
णुयोमंमदन्भिरकरणीयत्वंवक्ष्यामित्वंमेशृणवित्यर्थःपार्थेत्यनेनतव
तान्निष्टृथापुत्रत्वादस्यश्रवणेधिकारीस्तिनात्मसेतिसूचितम् ६

मधुसूदनीटीका ६ ॥

अस्मिन्लोकेसर्वस्मिन्नपिसंसारमार्गेद्वौद्विप्रकारावेवभूतसर्गौम
नुष्यसर्गौभवतः कौतौदैवश्चासुरश्चनतुराक्षसोमानुषोवाधिकः
सर्गोऽस्तीत्यर्थः योयदामनुष्यःशास्त्रसंस्कारप्राबल्येनस्वभावसिद्धौ
रागद्वेषावभिभूयधर्मपरायणोभवतिसतदादैवः यदातुस्वभावसिद्ध
रागद्वेषप्राबल्येनशास्त्रसंस्कारमभिभूयाधर्मपरायणोभवतिसतदा
आसुरइतिद्वैविध्योपपत्तेःनहिधर्माधर्माभ्यामन्यतृतीयाकोटिरस्तितथा
चश्रुतिः द्वयाह प्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चततःकानीयसाएवदेवाज्या

श्री· यस्मादसुरा इति दमदानदयाविधिपरत्ववाक्यत्रयः प्राजापत्यास्तस्माद्दै
गी·टी· मदानदयारहिता मनुष्या असुराएव सन्तः केनचित्स्वधर्मेण देवा मनु
षो· ष्या असुरा इति उपचर्यन्ते इति नाधिकारावकाशः एकेनैव दइत्यक्षरेण
28 प्रजापतिना दमरहितान्मनुष्यान्प्रति दमोपदेशः कृतः दयारहिता दानरहितान्प्रति दानोपदेशः कृतः
१एव न्प्रति दयोपदेशः कृतः ननु विजातीया देवासुरमनुष्या इह विवक्षिताः
मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य न तथा चानेउपसंहरति तदेतदेवैषा दैवी
५तुई वागनुवदति स्तनयि[illegible]र्दद्द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं
शिक्षेद्दमं दानं दयामिति तस्मादासुरीमानुषी च प्रकृतिरासुर्यामेवान
भवतीति युक्तमुक्तं द्वौ भूतसर्गाविति तत्र दैवो भूतसर्गो मया त्वां प्र
ति विस्तरशः बहुभिः प्रकारैः प्रोक्तः स्थितप्रज्ञलक्षणे द्वितीये भग
वद्भक्तलक्षणे द्वादशे ज्ञानलक्षणे त्रयोदशे गुणातीतलक्षणे
चतुर्दशे इह चाभयमित्यादिना इदानीमासुरं भूतसर्गं मम वचनैर्वि
स्तरशः प्रतिपाद्यमानं त्वं शृणु ज्ञानार्थमवधारय सम्यक् ज्ञात्वास्य
हि परिवर्जनं शक्यते कर्तुमिति हे पार्थेति संबोधनसूचनेनानुपदर्शी
यतां दर्शयति [illegible]
[illegible] ॥६॥

सदानंदीटीका ११ ॥

ननु त्वया दैवी संपदासुरी च गीता सम्मा मानुषी तृतीया साहेया देयाथ
वेति चेत् १ संसारमार्गे सर्वस्मिन्द्विप्रकारैर्निसर्गकौ दैव आसुर एवास्ति न
तरां तस्मान्मानुषी २ यो मनुष्यो यदा शास्त्रसंस्कारप्रबलत्वतः रागद्वेषानि
रस्कृत्य भवेद्धर्मपरायणः ३ स तदा दैव इत्युक्तो यदा तद्द्वेषरागयोः प्राब
ल्याच्छास्त्रसंस्कारमभिभूय निषिद्धकृत ४ स तदासुर इत्येवं द्वैविध्यस्यो
पपत्तितः नत्वत्र धर्माधर्माभ्यां तृतीया कोटिरस्ति वा ५ तत्र दैवो मयाहि
तो प्रत्युक्तो वक्तविस्तरात् द्वितीये द्वादशे चैव स्थितधीभक्तलक्षणे त्रयो
दशे ज्ञानहेतौ गुणातीते च चतुर्दशे इहाप्यभयमित्याद्यैर्लक्षणैरीरितोऽथ
इदानीमासुरं भूतसर्गं मद्वचनैः शृणु विस्तरेणोच्यमानं त्वं ज्ञानार्थमवधा
रय सम्यग्ज्ञात्वास्य शक्योस्ति कर्तुं हि परिवर्जनं ६ ॥६॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

द्वौ इति संक्षेपो भूतसर्गौ भूतानां स्वभावौ मे मद्वचनाच्छृणु ॥६॥

एतयोःकार्यंविभजते ॥

आनंदीटीका ४

भूतानांकर्मभूमौजातानांपुरुषाणांसर्गौप्रादुर्भावौ ६ ॥

+ अथद्विविधत्वमेवसर्गस्यकर्माधिकृतं जनंप्रतिनियमित्तमाह ॥

रामकंठीटीका ५

+ यथाप्रतिपादितविभागेन द्वौद्वावेवनतृतीयोभूतानांकर्म
भूमिजन्मनांपुरुषाणांसर्गौप्रादुर्भावौ कौतौदैवआसुरए
वच दैवप्राहेनोक्तप्रकरणत्रसत्वगुणप्रधानत्वाद्देवसंबंधिस
र्गसदृशउपचारात् तथारजोगुणप्रधानत्वादासुरसर्गस
दृशस्तथैवोपचारात् द्वितीयः तयोर्मध्याद्दैवःपरापरगुण
प्रतिपादनमात्रेणोद्दिष्टोविस्तरेणगुणप्रतिपादनात्क्रम
णवितत्यप्रतिपादितःआसुरस्तुसामान्यतःप्रतिपादितः
तत्रेदानींकथ्यमानमवधारय [illegible]
[illegible] ।६॥

+ अथास्मिन्सर्गेद्विविधःसर्गोज्ञानेधिकारीचेत्याह ॥

नास्तिकी

वल्लभीटीका ५

+ अस्मिंलोकेमनुष्यभूतानांप्राणिनांसर्गौद्वौद्वावेवनतृतीयः
कौताविमाह दैवआसुरएवचेति दैवोदेवसम्बंधिसत्वप्रधान
स्वभावयुक्तःआसुरः असुरसम्बंधिरजस्तमःप्रधानस्वभाव
युक्तस्य असुरस्वभावेप्रवर्ततेसौप्रकृतिंगभीकृत्योक्तम् त
योर्मध्याद्दैवःसर्गोविस्तरेणप्राक्तनेध्यायगणेप्रोक्तआसुरं
सर्गमधुनामत्तःशृणु [illegible] ६ ॥

पंचोलेटीका

सर्वात्मनावर्जनीयेतिबुध्याआसुरींसंपदंप्रपंचयितुमाह
द्वाविति हेपार्थ अस्मिंलोकेद्वौभूतसर्गौदैवः चपुनःआसु
रः मध्यादैवभूतसर्गोविस्तरेणप्रोक्तःआसुरभूतसर्गंमेमत्स
काशाच्छृणु ६ ॥

२९ द्वाविति अस्मिँल्लोके द्वौ द्विप्रकारावेव भूतसर्गौ भवतः तत्रैको
दैवो द्वितीय आसुरो यो हि रागद्वेषावभिभूय स्वधर्मपरो भवति
स दैवो देवस्वभावः उक्तश्च दैवीः कथ्यते यस्तु रागद्वेषवशात्
स्वाविहितधर्मं परित्यज्य परधर्मपरायणो भवति आसुरो असुर
स्वभावः प्राकृत उक्तश्च इति द्वैविध्योपपत्तेस्तत्र दैवो भूतसर्गो
विस्तरेण प्रोक्त इदानीमासुरं सर्गं मे मत्तः प्रतिपाद्यमानं शृणु एव
वधारयेत्यर्थः ६॥

मपुभाषा

६॥

भाषा अनुवाद ६

आसुरी सम्पद अच्छी प्रकार से वर्जन करना ही कर्त्तव्य है इससे आसुरी सम्पदको विस्तार करि कहते हैं कि जो दो प्रकार की भूतों की सृष्टि है सो मेरे मुख से श्रवण करो इस जगह असुर राक्षस सम्बन्धी दोनो प्रकृतिकी एकता करके देव प्रकृतिके साथ दुई मत कहा है इससे नवयें अध्याय के बारहे श्लोक मे आसुरीं राक्षसीं चैव इत्यादि त्रिविध प्रकृति के साथ विरोध नहीं है हे अर्जुन इस लोक मे देव औ असुर सम्पद से युक्त जो जो दो प्रकार भूतों की सृष्टि तिस के मध्य दैवी सम्पद युक्त सृष्टि मै ने पूर्व विस्तार रूप से कहा है अब आसुरी सम्पद से युक्त जो सृष्टि सो हम से सुनो ॥ ६ ॥

दोहा

भूतसर्ग यह लोकमे देव असुर है दोय देवकहा विस्तारसें
पार्थ असुरसुनसोय ६॥

30

प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः नशौ
चंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ७ ॥

शांकरभाष्यटीका १ ॥

अध्यायपरिसमाप्तेरासुरी सम्पत् प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षी
करणेन च शक्यते अस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिञ्च
प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां निवृत्तिञ्च तद्विपरी
तां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तांच जनाआसुरान विदुः न
जानन्ति नकेवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुर्न शौचं नापिचाचारो नस
त्यन्तेषु विद्यतेऽशौचानाचारमायाविनोऽनृतवादिनोह्यासुराः ७ ॥

आनंदगिरिटीका २ ॥

नन्वध्यायशेषेणासुरीसम्पद्दर्शनमयुक्तं तस्यास्त्याज्यत्वेन पङ्कप्रक्षालन
न्यायावतारादित्याशङ्क्याह प्रत्यक्षीकरणेनेति वर्जनीयामासुरीं सम्पदं वि
वृणोति प्रवृत्तिंचेति तांविहितां प्रवृत्तिं न जानन्तीत्यर्थः तांच निषिद्धा
क्रियां नजानन्तीतिसंबंधः नशौचमित्यादेस्तात्पर्यमाह अनाचारेति शौच
सत्ययोराचारान्तर्भावेपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुपादानं ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

आसुरींविस्तरशोनिरूपयति प्रवृत्तिंचेत्यादिद्वादशभिः धर्मेप्रवृत्तिंचाधर्मे
निवृत्तिंचासुरस्वभावाजनानजानंति अतःशौचमाचारःसत्यंचतेषुनास्ति ७

पिशाचभाष्यटीका ४

प्रवृत्तिंकर्तव्यानुष्ठानंनविदुर्नजानंतितेआसुरंसंपदंप्राप्ताआसुराः
आचारःशिष्टाचरणं सत्यमवितथवचनम् ॥ ७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिंनिवृत्तिंचाभ्युदयसाधनंमोक्षसाधनंचवैदिकधर्ममासुरा
नविदुःनजानंतिनशौचंवैदिककर्मयोग्यत्वं शास्त्रसिद्धंतत् बाह्यमाभ्यंतरं
चासुरेषुनविद्यते नापिचाचारःतद्बाह्याभ्यंतरशौचंयेनाचारेणसंध्यावंद
नादिनाजायतेसोपिनविद्यते यथोक्तं संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमितितथासत्य

चतेषु न विद्यते सत्यं यथा ज्ञातं भूतहितरूपं भाषणं तेषु न विद्यते किंच ७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थं ७ ॥ एवं दैवीसम्पदुक्ता भयमित्यादिना आसुरीमाह प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यादि ॥ ततो यान्ति परां गतिं इत्यन्तमु ग्रन्थमेकत्र

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ आसुरीं विस्तरशो निरूपयति प्रवृत्तिमित्यादिभिर्द्वादशभिः आसुरस्वभावा जनाः धर्मे प्रवृत्तिमधर्मे निवृत्तिमिति न जानन्ति अतः शौचमाचारः सत्यं च तेषु नास्ति [illegible]

[illegible] ॥ ७ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

विहिते प्रवृत्तिं यद्वा प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं च कारात्तत्प्रतिपादकं विधिवाक्यं एवं निवृत्तिं निवृत्तिविषयमधर्मं च कारात्तत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं चासुरस्वभावा जना न जानन्ति पुनः शौचं द्विविधं नाप्याचारं मन्वादिभिरुक्तं सत्यं प्रियं हितं वचनमपि तेषु न विद्यते ... मिथ्याभूतं तर्कहतत्वादिमपलं तेषामासुराइतिभावः ७

मधुसूदनीटीका ९ ॥

यदुक्तं प्रतिज्ञामकरोन्महासुरं सर्गमाह प्रवृत्तिमित्यादि अहंकारमित्यन्तैर्द्वादशभिः प्रवृत्तिं चेति आसुरा अनेकपापपुञ्जैः जन्मजन्मान्तरसम्पदि रहिताः जना मनुष्याः प्रवृत्तिं शास्त्रोक्तधर्मे लौकिकामुष्मिकाभ्युदयसाधनभूतां च पुनः निवृत्तिं वेदोक्तधर्मरूपं मोक्षसाधनं न विदुः न जानन्ति यद्वा धर्मे प्रवृत्तिमधर्मान्निवृत्तिं न जानन्तीति चकारात्प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादकं विधिनिषेधवाक्यं न विदुः शास्त्रज्ञानस्याभावात् अत एव तेषामासुराणां शौचं वैदिककर्मयोग्यत्वं तत्प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगि बाह्यमान्तरं शुद्धिरूपं न विद्यते अपि निश्चयेन तेषामाचारो मन्वादिशास्त्रोक्तो वर्णाश्रमाचितो न विद्यते तेषु सत्यं च प्राणिहितकरं यथार्थविषयं वाक्यं न विद्यते हि प्रयोगमा पुनस्तेषामुपदेशादिकं भवतीत्याशयः ७ ॥

+ वर्जनीयामासुरीं संपदं प्राणिविशेषणतया तानहमित्यतः प्राक्तनैर्वक्ष्यमाणैर्द्वादशभिः श्लोकैर्विवृणोति ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

+ प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं चकारात्तत्प्रतिपादकं विधिवाक्यं च एवं निवृत्तिं निवृत्तिविषयमधर्मं चकारात्तत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं चासुरस्वभावा जना न जानन्ति अतस्तेषु न शौचं द्विविधमपि नापि चाचारो मन्वादिभिरुक्तः न सत्यं च प्रियहितयथार्थभाषणं विद्यते सत्यशौचयोराचारांतर्भावेपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुपादानं अशौचाः अनाचाराः [illegible] अनृतवादिनो ह्यसुरा मायाविनः प्रसिद्धाः ननु धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः प्रतिपादकं वेदं निर्दोषं भगवदाज्ञारूपं सर्वलोकप्रसिद्धं तदुपजीवीनि च स्मृतिपुराणेतिहासादीनि संति तत्कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती तत्प्रमाणके न जानंति ज्ञात्वा वा आज्ञोल्लंघिनो नाशासिनः भगवति सति कथं तदनुष्ठानेन शौचाचारादिरहितास्तदनुष्ठानाशासिनश्च भगवतोपि लोकवेदप्रसिद्धत्वादत आह ॥ ७ ॥

त्वं प्रमाणमस्ति

सदानंदीटीका ११ ॥

आसुरीसंपदाहेया द्वादशभिर्विह्वयते तानहमित्यतः पूर्ववत्तैः श्लोकैर्वर्णयति १ प्रवृत्तिविषयं धर्मं चेन्न तद्बोधिकां श्रुतिं एवं निवृत्तिविषयं चेन्न तद्बोधिकां श्रुतिं २ नैवासुरस्वभावास्ते जानंति भ्रमशालिनः अतस्तेषु न शौचं वा नाप्याचारः स्मृतेर्मतः ३ यथार्थभाषणं सत्यं प्रियं पथ्यं न विद्यते अशौचा अनाचारा वा नास्तिक्येवानृतवादिनः मायाविनः प्रसिद्धाश्चासुराः सुरादूषणकराः ॥७॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

प्रवृत्तिं विधिवाक्यं निवृत्तिं निषेधवाक्यं न विदुः धर्माधर्मयोर्विज्ञाननिष्ठहेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥७॥

आनंदीटीका १३

विहिते कर्मणि प्रवृत्तिं निषिद्धान्निवृत्तिम् ७ ॥ ॥

+ तत्रापरसत्तावदासुरसर्गस्य स्वरूपमाह ॥

रामकंठीटीका १४ ॥

+ आसुरं उद्रिक्ततमसो जनाः प्रवृत्तिं संसारप्रवर्तनहेतुभूतं शास्त्रबोधितं कर्म निवृत्तिं संसारनिवर्तनहेतुभूतं ज्ञानादिसंस्कृतं कर्म च न विदुर्न जानन्ति स्वर्गापवर्गलक्षणफलनिरपेक्षतया दृष्टमात्रप्रयोजनकर्मारम्भिण इत्यर्थः अत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनानि

श्री॰ गी॰ टी॰ पो॰

32

तेषां न संभवंतीत्याह न शौचमिति शौचं शास्त्रनियमितेतिकर्तव्यतासं
पन्नं शुचित्वकारयितृ तयोः शुद्धत्वं तेषां नास्ति नापि चाचारः शास्त्रनि
यमितवाङ्मनःकर्मभिर्विशिष्टमाचरणं न च सत्यमनुकूलवचनं यथा
दृष्टानुभूतार्थकथनं सर्वत्र यथेष्टचेष्टा एवेत्यर्थः उक्तमेवेयतः
ते हीदं जगज्जीवलोकं शास्त्रीयमर्यादया वर्तमानमसत्यमवस्तुभूत
माहुः अतस्तत्र स्थितमर्थं शास्त्रेण शौचादिमर्यादाया स्थापितारमी
श्वरमनादरेण इति ते कथयंतीत्याहुः ॥ ७ ॥

लासिकी [illegible]टीका ७५

अथासुरसर्गं निरूपयति धर्मे प्रवृत्तिमधर्मान्निवृत्तिं चासुरस्वभावा न जानन्ति अतः शौच
माचारः सत्यं च तेषु नास्ति ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृ
त्तिं च ते कथं न विदुः उक्तेत्याह धर्माधर्मयोरनंगीकारे जगतः सुखदुः
खादिव्यवस्थाऽसिद्धेः कथं वा शौचाचारादिविषयामीश्वराज्ञामनिव
र्तेरन् ईश्वरानंगीकारे च उक्तो जगदुत्पत्तिः स्या[illegible] ।७॥

पंचोली टीका

आसुरीं विस्तरतो निरूपयति प्रवृत्तिमिति आसुराः जनाः प्रवृत्तिं
च पुनः निवृत्तिं साधनं च कर्तव्ये प्रवृत्तिः अनर्थहेतोः कर्तव्यान्निवृत्तिः
उभे न विदुः तेषु न शौचं न चापि आचारः न सत्यं विद्यते अशौचमना
चारः अनृतवादिनः ७

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं चकारात्तत्प्रतिपादकं वि
धिवाक्यं निवृत्तिं विषयधर्मं तत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं च जनाः
पुरुषाः आसुरस्वभावा न विदुर्न जानन्तीत्यर्थः यतस्तेषु
शौचं स्नानादि न विद्यते नाप्याचारो मन्वादिभिरुक्तो न च सत्यं
यथार्थभाषणं विद्यते अतस्त एवाशौचा आचारभ्रष्टा अनृतवा
दिनश्चेत्यर्थः ७॥

मधुभाष्य

८॥

भाषा अनुवाद ८

आसुरी सम्पद इस श्लोक से ले बारह श्लोक तक दया करि निरू
पण करते हैं कि असुर स्वभाववाले मनुष्य सकल धर्म मे प्र
वृत्ति और अधर्मसे निवृत्ति कैसी होती है सो जानते ही नहीं इ
सी से इन लोगोंमे शौच आचार औ सत्यता का लेश मात्र भी न
हीं रहता है यह जानो । ८ ॥

दोहा

प्रवृत्तिनिवृत्तिनहिजानहि असुरजीवहै सोय शौचनहिआ
चार है नहि सत जिनमे होय ८॥

33

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं अपर
स्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं ८॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच असत्येति। असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमस
त्यमप्रतिष्ठं च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठातो ऽप्रतिष्ठं चेति ते आसुरा जनाज
गदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्मसव्यपेक्षकोस्य शासितेश्वरो विद्यत इति
अतो ऽनीश्वरं जगदाहुः किंच अपरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपु
रुषयोरन्योन्यसंयोगात् जगत्सर्वं संभूतं किमन्यत् कामहैतुकं काम
हेतुकमेव कामहेतुमन्यज्जगतः कारणं नहि किंचित् अदृष्टं धर्माधर्मा
दिकारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकाय
तिकदृष्टिरियं॥८॥

आनंदगिरिकृतटीका २॥

असुराणां जनानां विशेषणान्तराण्यपि सन्तीत्याह किंचेति विद्यत इत्या
हुरिति पूर्वेण संबन्धः शास्त्रैकगम्यमदृष्टं निमित्तीकृत्याधिष्ठात्रात्मकेन
श्वरेण रहितं जगदिष्यते चेत् कथं तदुत्पत्तिरित्याशंक्याह किंचेति।
किमन्यदित्यादेरादेयस्य तात्पर्यमाह नहि किंचिदिति॥८॥

स्वामिकृतटीका ३॥

ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कथं न विदुः कुतो वा धर्माध
र्मयोरनंगीकारे जगतः सुखदुःखादिव्यवस्था स्यात् कथं वा शौचाचारादिवि
धयामीश्वराज्ञामतिवर्तेरन् ईश्वरानंगीकरणे च कुतो जगदुत्पत्तिः स्यादत
आह असत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुः
वेदादीनां प्रामाण्यं न मन्यन्त इत्यर्थः तदुक्तं त्रयो वेदस्य कर्तारो भ्रुतनिर्भंडो
निशाचरा इत्यादि अत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्थाहेतुर्यस्य
तत् स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः अत एव नास्तीश्वरः कर्ता व्यव
स्थापकश्च यस्य तादृशं ते जगदाहुः तर्हि कुतोस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्य
त आह अपरस्परसंभूतं अपरश्च परश्चेत्यपरस्परं अपरस्परतः स्त्रीपुरुष
मिथुनात्संभूतं जगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत् किंचित् किंतु कामहेतुकं

स्त्रीपुरुषयोःकामएवप्रवाहरूपेणहेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः ८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

असत्यंधर्माधर्मौनयतोस्यप्रतिष्ठानतत्प्रतिष्ठितं स्वामीयस्यन विद्यतेतदनीश्वरं स्त्रीपुंसयोर्मैथुनसंयोगस्तेनसंभूतंपरस्परसंभूतंकामहेतुरेवकामहेतुकम् ॥ ८ ॥

३५

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

द्विंव असत्यमिति असत्यंजगदेतत्सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यंनतथाब्रह्मात्मकमितिनाहुः अप्रतिष्ठं तथाब्रह्मणिनप्रतिष्ठितमितिवदंति ब्रह्मणानंतेनधृताहिपृथिवीसर्वांल्लोकान्विभर्तितथोक्तंतेनेयंनागवर्येणशिरसाविधृतामहीविभर्तिमालांलोकानांसदेवासुरमानुषां अनीश्वरं सत्यसंकल्पेनपरब्रह्मणासर्वेश्वरेणमयैवनियमितंवदंति अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्ततेइत्युक्तं वदंतिचैवं अपरस्परसंभूतंकिमन्यत् योषित्पुरुषयोःपरस्परसंबंधेनजातमिदंमनुष्यपश्वाद्युपलभ्यते अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यते अतःसर्वमिदंजगत्कामहेतुकमिति किंचिदपिनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥८॥

अभिनवगुप्तटीका ६

स्पष्टार्थं ८

परमार्थप्रपाटीटीका ७ ॥

+ननुवेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोःप्रवृत्तिनिवृत्तीकथंनविदुःकथंवा धर्माधर्मयोरनंगीकारेजगतःव्यवस्थाअत्यादिव्यवस्थास्यातु कथंवाशेवाचारविषयामीश्वराज्ञामतिवर्तेरन् + ईश्वरानंगीकारेचकुतोजगदुत्पत्तिःस्यादित्याशंक्याह॥

असत्यमिति तेआसुराः जगदसत्यमप्रतिष्ठं अनीश्वरंचाहुः नविद्यते सत्यंब्रह्म वेदादिशास्त्रंब्रह्मवायस्मिन्कुत्रापिप्रमाणेनसत्यमित्यर्थः अतएवनास्तिधर्माधर्मरूपाप्रतिष्ठाव्यवस्थितिर्यस्मिन् स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुः अतएवनास्तीश्वरःकर्माध्यक्षस्यापकश्चयस्यतादृशंजगदाहुः तर्हिकुतोस्यजगतउत्पत्तिंवदंतीत्याह अपरस्परसंभूतं अपरःशब्दःसकारांतः अपरश्चपरश्च अपरस्परं स्त्रीपुरुषमिथुनंतस्मात्संभवतीति किंभूतंकामहेतुकं कामःकंदर्पोहेतुर्यस्यतत्तुसंप्रजार्थं अतोमिथुनादन्यत्किमस्यकारणंनकिंचिदित्यर्थः ॥८॥

ननुविश्वोदयादिकर्तारंसर्वेश्वरंकथमपलपन्तीति चेदकेवदस्यवि
घमानत्वादित्यतआह असत्यमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुति
प्रतिपादितंविरुद्धः ननुविद्यतेकर्तृत्वादिनायस्यतदसत्यंजगत् प्र
प्रति॰ तितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाविरुद्धः सनविद्यतेयस्यतदप्रतिष्ठं नास्तीश्वरो
नियामकोयस्यतदनीश्वरंजगदाहुः सत्वेनासत्वेनसदसत्वेनसदस
द्भिन्नत्वेनदुरासहत्वाज्जगदसत्संभ्रुकेरूप्यमिवानपवाप्रतिष्ठं आश्रय
भूतंनहिवैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः शुक्तिरूप्यादेः खपुष्पादे
प॰ र्वाकश्चिदाश्रयोस्ति अतएवानीश्वरं नहिशुक्तिरूप्यखपुष्पादेरीश्व
रःसर्वेक कर्तापालयिता संहर्तावास्ति विश्वमिथ्यात्वनिरीश्वरत्वा
दिमतमेवमुख्यमास्थरमितिभावः ननुयदिविश्वंमिथ्येति तत्कर्तानु
नकश्चित् तर्हिकथमुत्पद्यते तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः
आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोद्भ्यः पृथिवीतिश्रुत्यापिविश्वस्यसका
रणकत्वमुक्तं तथाच यतोजगदुत्पन्नंसएवेश्वरः तत्राह अपरस्पर
संभूतंनभवति एकस्मादेकस्योत्पत्तिरितिक्रमेणनोत्पन्नं येनकर्तोप
देननहिमरुमरीचिकोदकोत्पत्त्यर्थं कर्त्रादिकारकं क्रमश्चापेक्षते न
नःपितुःसकाशात्पुत्रोत्पत्तिदर्शनात्तत्रपिताकारणमेवंविश्वस्यापी
श्वरोहेतुः किंच सत्यंनचेत् किंतर्हिप्राशशृंगतुल्यपरस्परसंभूतंन
चेत्किंतर्हीत्यादि तत्राह अन्यत् सदसदादिनोऽन्यत् सत्वेसत्वादिनाव
म॰ कैशाकाशशृंगस्यासत्वात्ततोविलक्षणमित्यर्थः तर्केहेतुतापर
मार्थसत्वंनभवति किंतुव्यावहारिकंमृषाभूतंपरमार्थतत्तत्त्वमेव
हेसत्वेसमुपाश्रित्यबुद्धानांधर्मदेशना लोकेसंवृतसत्वंस्यात्सत्वंच
परमार्थतः संवृतंव्यवहारार्थंस्यान्निवृत्तौपारमार्थिकमिति कामह
तुकोहेतुर्यस्यतत्कामहैतुकं यदृच्छयायत्तपुरुषावलोकनेनैव
तस्योत्पत्तिः दृष्टिसमकालीनादृष्टिरेववास्तदृष्टिर्विज्ञानासमकाली
नायाविज्ञानभिन्नायाः सृष्टेरभावात् पितृपुत्रादिक्रमस्तत्स्वामिक
क्रमवदुपपद्यतेस्वामिकश्रुतिवत्क्रमबोधकश्रुतिरप्युपपद्य
ते अतएवैतेः दृष्टिभिन्नादृष्टिसमकालीनासृष्टिरस्वयापिविश्वमि

ष्येवरूपत्वादित्यस्तर्कंहननत्वाद्वेषवरकर्तृत्वादिबोधकश्रुतिस्तत्त्वामि
कश्रुतिवद्रूपप्रधानेनतदधिष्ठानेनतत्स्वप्रकाशंसर्वप्रमाणागम्यंचैतन्यं
परमार्थसदित्याह: नचैवमन्यस्याप्रामाणिकस्यस्वप्नदृष्टादिवत्स्यैवन
प्राचीनापेक्षयोक्तिमात्रस्यैवभेदः श्रुतिभिन्नमानवेद्येनतत्स्वघातौकि
यते यतोवाचोनिवर्तन्तइत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् शब्दागम्यत्ववत्स्वी
कृतं नचशब्दलक्ष्यत्वेन शब्दावाच्यस्यलक्ष्यत्वासंभवात्स्वप्रकाशत
त्वात: विश्वमिथ्यात्वमंगीकुर्वतोनिरीश्वरवादित्वेनस्फुटमेव माया
वादमसच्छास्त्रंप्रच्छन्नंबौद्धमुच्यतेमयैवकथितंदेविकलौब्राह्मण
रूपिणेतिपाद्मोक्तदूषणेननमतस्यवैदान्तिकत्वमितिकेचित् ॥ ८ ॥

इत्यष्टमवैजयंतीटीका ९ ॥

ननुयदितेषांप्रहृतिनिरूपणोक्तीनतस्यामर्हितेसिद्धांतंकथंकुर्वंती
मपेक्षायांतेषांसिद्धांतानाह तत्राद्वैतस्थप्रमाणानांमायावादिनामा
ह असत्यमिति असत्यसम्यग्ज्ञानमनन्तमित्यादिनासत्यशब्दवाच्यस्य
भगवतोममकार्यमदात्मकंसर्वंजगत्सत्यरूपमकल्पितरूपात्मक
मिदंसत्यंनभवतिकिंतुरज्जुसर्पशुक्तिरजतादिवद्भ्रांतिरूपंभवती
त्येवं ते आसुरा जना आहुर्वदंति अत एवं यतोऽप्रतिष्ठं नास्ति प्रति ९
ष्ठास्थितिर्यस्यतत्रशुक्तिरूप्यादिवदधिष्ठानाज्ञानकल्पितत्वात्ज्ञाने
नास्याधिष्ठानभूतेब्रह्मणिस्थितिर्नेस्यात् यद्वा परमार्थदशायांन
हेतुभूतमायाजीवेश्वराणामज्ञानाध्यासकार्यत्वेनमिथ्यात्वादस्य
२ कारणाभावात्स्वप्नादिवत्स्थित्यभावः अतएव अनीश्वरंनास्ती
श्वरोजन्मादिहेतुर्यस्यतत्परमार्थदशायामीश्वरस्यापिभ्रांतिर
चितत्वात् एकमेवाद्वितीयनिर्विशेषसर्वप्रमाणागम्यमनन्तमस
त्यादिवाक्यलक्ष्यमनवच्छिन्नसत्यंनतदितरजीवेश्वरादिभेदरूपकं
सर्ववस्तुज्ञानकल्पितत्वेनासत्यमित्येवंतेमन्यंते इतिभावः अथ
स्वभाववादिनांतुदूनांसिद्धांतानाह अपरस्परसंभूतं परस्परं अपर श्च परस्परं च पर
स्परंपरस्परतोनान्योन्यतः संभूतमसत्यंजगद्भवति नतत्स्त्रीपुरु
षयोः परस्परसंभोगजन्यंयतोघटोमादेनेकुलालस्येवबालोप्या
दावपिज्ञादेर्दर्शनेनास्तिसत्यसहकृतस्यभोगेसत्यानानान्यथेः मसाक

मत्कुणादिस्वेदजानामकस्मादुत्पत्तिदर्शनाच्च तस्मात्स्वभावादेवेदं जग
दुत्पन्नमित्येवं ते मन्यन्त इत्यर्थः अथ लोकायतिकानां सिद्धांतमाह का
महैतुकं स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहात्मना हेतुर्यस्य तत् स्वार्थे
कन् यद्वा जैनानां सिद्धांतमाह कामहैतुकं कामस्येच्छैव हेतुर्य
स्य तत् युक्तिबलेन योग्यत्कल्पयितुं शक्यास्यैव तस्य हेतुरिति वद
न्तीत्यर्थः किमन्यत् अन्यत् किंचान्यं कामादन्यत्किमपि नास्तीत्य
र्थः ॥ ८ ॥

मधुसूदनीटीका ९०

सत्यमबाधितं तात्पर्यविषयं तत्त्वावेदकं वेदाख्यं प्रमाणं तदुपजीवि
पुराणादि च नास्ति यस्य तत् असत्यं वेदस्य तदुपजीव्यस्य चासिद्धत्वे
पि तत्प्रामाण्यानभ्युपगमाद्विशिष्टाभावः अतएव नास्ति धर्माधर्म
रूपा प्रतिष्ठा व्यवस्थाहेतुर्यस्य तदप्रतिष्ठं तथा नास्ति शुभाशुभ
योः कर्मणोः फलदाता ईश्वरो नियंता यस्य तदनीश्वरं ते आसुरा ज
गदाहुः बलवत्पापप्रतिबंधाद्वेदस्य प्रामाण्यं ते न मन्यंते ततश्च त
दोधितयोर्धर्माधर्मयोरीश्वरस्य चानंगीकारात्प्रत्यक्षावरणेनैव पुरुषा
र्थप्रसाद इत्यर्थः प्रातिस्विकसमधिगम्यधर्माधर्मसहायेन प्रकृत्यधिष्ठा
त्रा परमेश्वरेण रहितं जगद्दृष्टं चेत्कारणाभावात्कथं तदुत्पत्तिरित्या
शंक्याह अपरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगा
त्संभूतं जगत् कामहैतुकं कामहेतुकमेव कामहैतुकं कोमाति
रिक्तं कारणमभूत्यं ननु धर्माद्यप्यस्ति कारणं नेत्याह किमन्यत् अन्यद
दृष्टं कारणं किमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः अदृष्टांगीकारेपि क्वचित्स्वभा
वे पर्यवसानात् स्वाभाविकमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु दृष्टे संभवत्यदृष्टक
ल्पनानवकाशात् अतः कामएव प्राणिनां कारणं नान्यददृष्टेश्वरा
दि इत्याकृतिति लोकायतिकदृष्टिरियं
॥ ८ ॥

सदानंदीटीका ११

नन्वस्ति मानं वेदाख्यं धर्माधर्मावबोधकं निर्दोषं परमेशानात्तत्स्वरूपं लोके प्र
सिद्धिमत् । तन्मूलकानि संगीतिहासस्मृतिमुखान्यपि कथं प्रत्याख्यातान

श्री· गी·टी· पो·

36

तेषांज्ञानेप्यतिक्रमः २ तवात्तायाः कथंतुष्टशास्त्रितिहीतिचेत्तुष्टाए अप्रवा
पितार्थविषयंसत्यंनतोवबोधकं ३ वेदस्यनीतिरहास्यार्षपुराणादिप्र
माणकं नास्तियस्मिन् नसत्यंतदेदसमयितिशोरेः ४ भामाएपभ्वीक
तेनेश्वधर्माधर्मस्वरूपिणी नप्रतिष्ठाव्यवस्थायाहेतर्यस्यचननथा ५
नास्त्येवंफलदोधीशानियंतायस्यतथा तथाभ्रराजगत्याहुः पापादि
कानिहेतवना ६ वेदस्यापिप्रमात्वेतेनमन्तेतेनवेश्वरं मनोयथोप्याच
रणात्तेयांतिनरकंशठाः ७ कथमीप्सन्तेनेतेत्तुविश्वात्पत्तिरिहेष्यते
स्त्रीपुंसयोर्योगात्कामुककयोः सभूतेहिजगत्कामहेतुकं
नचचात्मनः अदृष्टकारणंचान्यकास्त्येवंदृष्टसंभवे ९ नादृष्टकल्पना
युक्तातनः स्वाभाविकंजगत् इतिचार्वाकदृष्टिर्वेदेशाद्यपलायिनी १०
सर्वानर्थकरीहेयात्मनात्मश्रेयोर्थिभिस्त्वतः ११ ८ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

असत्यंसत्यवर्जितंजगत्प्राणिजातं तथाप्रतिष्ठंधर्माधर्मात्मप्रतिष्ठा
श्रयस्तद्रहितं अनीश्वरंनियंतृकं आहुः अपरस्परसंभूतं अपर
स्परतः क्रियासातत्यइतिसहृत् वीजांकुरवत्परस्परकारणीभूतानांधर्मा
मधर्मतद्वासनानांयत्सातत्यंतस्मात्संभूतं किमन्यल्लोकेस्तिनकिंचि
दपिधर्माद्यपेक्षयाऽस्त्यपेक्ष किंतुसर्वकामहेतुकंस्त्रीपुंसयोर्मिथुनी
भावः कामस्तदुत्पन्नमेव स्वभावादेवजंतर्जायतेनत्वदृष्टादित्यर्थः ८ ॥

आनंदीटीका १३

असत्यंप्रथमंनासीदितिसत्ताहीनं अप्रतिष्ठंयतउत्पन्नंतत्रवेलीय
तेइत्युक्तयाप्रतिष्ठयाहीनं अतएवानीश्वरं मूलकारणशून्यं अप
रस्परसंभूतंप्रकृतेर्महांस्ततोहंकारइतिवीजांकुरन्यायसाध्यकार्य
कारणभाववर्जितम् अकिंचित्कंनविद्यतेकिंचिन्न[illegible]गनरका
दियस्यपरलोकहीनम् अहेतुकंधर्मेणागमनमधर्ममित्यादि
युक्तिरहितम् ८ ॥

रामकंठीटीका १४

अत्रणीनशास्त्रचोदिताःपौवादयोन

अतएवाःप्रतिष्ठंतएतदाहः नास्तिनिसर्गीसततरूपस्यशौचादिः
प्रतिष्ठास्थितिःकर्त्तृशक्ता अनीश्वरंचैतदाहः नास्तिकश्चिदीश्व
रोनियंतासंभवति यस्माच्छास्त्रचोदिताःशौचादयोनुष्ठेया
भवेयुः अपरस्परसंभूते भावानामन्योन्यकार्यकारणभावोन्यका
र्यकारणभावोयःप्रत्यक्षदृष्टःशास्त्रेणवाव्यवस्थापितस्तेनेना
स्तिकास्वभावमात्रवादिनोनेच्छंतिसर्वःकश्चिद्भावःस्वयमुत्प
द्यतेस्वयंचविनश्यति नकारणांतरमपेक्षतेतदपरस्परसंभूतमि
दंसर्वमाहः तथाकिमन्यत्कंकिंविकर्मविद्यमानंकिंचित्सततरूपं
चिदंशमात्रमपियस्यतन्नाहशमाहः अतएवाहेतुकंसकर्मादि
कारणरहितं[illegible]
[illegible]॥८॥

लाक्षिकी [illegible]टीका १५

अतआह नास्तिसत्यंवेदपुराणादिप्रमाणंयस्मिंस्तादृशंजगदाहुः वेदादी
नांप्रामाण्यंनमन्यंतेइत्यर्थः तदुक्तम् त्रयोवेदस्यकर्त्तारोमुनि
भाण्डनिशाचराइत्यादि अतएवनास्तिधर्माधर्मरूपाप्रतिष्ठाव्य
वस्थाहेतुर्यस्यतत् स्वाभाविकंजगद्वैचित्र्यमाहुः तर्हिकुतोस्य
जगतउत्पत्तिंवदंतीत्यत्राह अपरस्परसंभूतंअपरश्चपरश्चेत्य
परस्परमपरस्परतःकामप्रयुक्तात्स्त्रीपुरुषमिथुनात्संभूतं
किमन्यत्कारणमस्यनास्त्यन्यददृष्टेश्वरादिकारणम् किंतुका
महेतुकंस्त्रीपुरुषयोःकामएवप्रवाहरूपेणहेतुरस्येत्यर्थः ८
[illegible]।[illegible]॥

इत्यर्थः अतएवनास्तीश्व
रकर्तृत्वव्यवस्थायस्य
यस्मात्तादृशंजगदाहुः

पंचोलेटीका

शौचाद्यनुष्ठानेकारणमाह असत्यमितितेआसुराःजनाः
इदंईश्वरवर्जितंअपरस्परसंभूतमपरश्चपरश्चेत्यपरस्परमन्यो
न्यमित्यर्थः तत्रसंभूतंस्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंजातेकामहेतुकेका
मएवहेतुः अन्यकारणांतरंनकिमपिइत्याहुरित्यर्थः ८ ॥

॥एकावीसमन्निह्नोथिनी॥

असत्यमिति सत्यंसत्यस्वरूपबोधकं वेदशास्त्रंप्रमाणं तदुप
जीविवृत्तानादिव तद्यस्यनास्ति तदसत्यं अतएववेदप्रामा
ण्यानस्युपगमाद्प्रतिष्ठंनास्तियर्मोधर्मरूपाप्रतिष्ठाव्यव
स्थायस्यतद्प्रतिष्ठंनास्तिफलदातेश्वरोनियंतायस्यतदनी
श्वरंजगदाहुरा्हुराजनाः अपरस्परमिति अपरस्परसंभूतं
कामप्रसक्तयोःस्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वंसंभूत
कामहेतुकंकामातिरिक्तकारणशून्यमन्यदृष्टंकारणंकि
मस्तिनास्त्येवेत्यर्थइति ८॥

मधुभाष्य

६

भाषा अनुवाद ९

वेदविहित जो धर्म अधर्म तिस मे प्रवृत्ति को अरु स्वभाव मनुष्य क्यो नही जानते और धर्म अधर्म को अङ्गीकार न करने से संसारिक सुख औ दुख आदि होना किस प्रकार निरूपण किया जाय और शौच तथा आचार आदि मे ईश्वर की आज्ञा को वा कैसे लङ्घन करते हैं और ईश्वर को न मानि के जगत की उत्पत्ति किससे कहते है सोई कहते हैं जो वेद पुराण इतिहास को प्रमाण नही मानते और कहते हैं कि मुनि औ भांड तथा राक्षस येई तेनो ने वेद को वनाया है और जिन की धर्म अधर्म की प्रतिष्ठा अर्थात् व्यवस्था नहीं है तेई अप्रतिष्ठ कहे नास्तिक लोग अपनी पूर्वोक्त वाक्यको पुष्ट करने के कारण + इस जगत का ईश्वर नहीं है इस से यह संसार अनीश्वर है ऐसे नास्तीक लोग अपनी वात का पक्ष करके जगत को अनीश्वर कहते हैं जो पूछो कि तो फेरि वे लोग इस जगत की उत्पत्ति किस से मानते हैं इस पर उनकी कहावत कहते हैं कि अपरस्पर कहे पर अपर से भिन्न जो स्त्री पुरुष इन दोनो के संयोग से संसार की उत्पत्ति होती है इसका और कोई कारण नहीं है यह जगत काम हेतुक अर्थात् स्त्री पुरुष इन दोनो का जो काम सोई धारा प्रवाह क्रम से इस संसार का कारण स्वरूप चला आवता है नास्तीक लोग ऐसे ही कहते हैं

। ८ ।

+ इसजगतकीउत्पत्तिपुरुषकहतेहैं अर्थात् यहजगत कीविचित्रतास्वभावसिद्ध मानकहतेहैं औरजितने मनमें +

दोहा

नसतहे न प्रतिष्ठहे कहें जग अनीश्वर सोय कामहेतु है पर सपर कारण औरन होय ८

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः प्रभ
वंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोहिताः ९ ॥

शांकरभाष्यटीका १

एतामिति एतां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्र
ष्ट परलोकसाधनाः अल्पबुद्धयो विषयविषया अल्पैव बुद्धिर्येषा
न्ते अल्पबुद्धयः प्रभवंत्युद्भवंति उग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्म
काः क्षयाय जगतः प्रभवंतीति संबंधः जगतोहिताः शत्रव इत्यर्थः
९

आनंदगिरिटीका २

यथोक्तदृष्टिर्बलात् दृष्टिवद्दिष्टे वेत्याशंक्याह एतामिति प्रागुपदिष्टा
मेतां लोकायतिकदृष्टिमवलंब्येति यावत् नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टय
ति विभ्रष्टेति विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमात्रोद्देशेन प्रहतत्वं जगतः
प्राणिजातस्येति यावत् ॥ ९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच एतामिति एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो
मलिनचित्ताः संतोल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अत एवोग्रं हिंस्रं क
र्म येषां ते अहिता वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवंति उद्भवंतीत्यर्थः ९

पैशाचभाष्यटीका ४

आश्रित्य नष्टात्मानः वधबंधादिकर्मतिरता एतां दृष्टिं लोकायतदर्शनमवष्टभ्य आश्रित्य
नष्टात्मानः अल्पबुद्धयः विषयभोक्तुमिति मात्रबुद्धयः प्रभवंति जायंते उग्रकर्माणः
वधबंधादिकर्मतिरताः क्षयाय जगतः प्रभवंतीति संबंधः अहिताः आपकराः ९

रामानुजटीका ५

एतामिति एतां दृष्टिमवष्टभ्यावलंब्य नष्टात्मानः अदृष्टदेहातिरिक्तात्म
नः अल्पबुद्धयः घटवत् ज्ञेयभूते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्तयात्मो
पलभ्यत इति विवेकाकुशलाः उग्रकर्माणः सर्वेषां हिंसकाः जगतः
क्षयाय प्रभवंति ९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थं ९ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमवष्टभ्याश्रित्य नष्टा नाशवानात्मा
येषां मते अत एवाल्पमतयो दृष्टांतमात्रमतयः उग्रं संसारभयावहं क

श्री॰
गीटी॰
टी॰

मिषेषां तेन यथा जगतः क्षयाय अधःपाताय प्रभवंति अतएवाहिताः यद्वा यद्वहिंसंति तद्द्विंसेत्यादिना ये स्वमार्गबहिर्भूतास्तएवासुरशब्देनोक्ताः नतु लोकायतिकाः यतोऽहंमोहपूर्वोभिमानप्रमादितानासुरलक्षणसोक्तत्वात् एवं तेन आत्मवत्सर्वं जगदपि मन्यंते इत्याह असत्यमिति असत्यं सत्यवादरहितं धर्मवंचकत्वाद्युपेतं अप्रतिष्ठं महत्त्वरहितं निंदितत्वलोकापवादभयवर्जितं अनीश्वरमितीश्वरनिग्रहभयवर्जितं नापि कर्तृसापेक्षं किंतु अपरस्परसंभूतमिति निरुर्वत् कामहैतुकमिति पित्रादिभक्तिरहितं एतां दृष्टिं दृष्टमात्रप्रतीतिं अवष्टभ्य आग्रहीकृत्य नष्टात्मानो विधिनिषेधवर्जिता अतएवाल्पबुद्धयः उग्रकर्माणो जीवहिंसाद्यासुरतपोनिष्ठाः तदुक्तं स्वदारेष्वपि संपन्नामपि वृद्धिं ... रमतगतं स्वात्मानं परिहाय मूढ विषयोदेहात्मवादेमनः पिंडं पोषयतिमतिलक्षणपरदेहहान्ते तेरेव नष्टाद्दोनेरपराद्धमस्ति किमहो वोहादिकानामिहेति ॥ ९ ॥

वनमालीटीका ८

एतां जगत्मिथ्यात्वनिरीश्वरत्वादिज्ञानमवष्टभ्याश्रित्य भुवनीयता दृष्टांशात्वं कृत्वा नष्टात्मानः परलोकसाधनभ्रष्टाः दृष्टिस्वष्टादिमतेपरलोकसेदानीं दृष्टेरभावात् परलोको नास्त्येव किमर्थं धर्मादिनष्टा नेदहभिनः स्थिरबुद्धिंवनास्तीत्युक्तं किमर्थं धर्मं कुर्वन्ति जगतोऽहिताः प्राजवः सन्तः क्षयाय प्रभवंति इदानीमागतोपदेशेन भवान्तरं वाचाद्यादिसर्पादिरूपेण जगतो नाशाय भवंतीत्यर्थः ननु किमर्थं लोकान्नाशयंतीतत्राह उग्रकर्माणि इति तेषां स्वभावएव नादृशः स्वयं नष्टाः परान्नाशयंतीति लोकप्रसिद्धेः अतो निरीश्वरमतिरतत्वाधोगतिहेतुरितित्सा सर्वथा हेयेति भावः ॥ ९ ॥

अस्तमवैजयन्तीटीका ९

एवं युक्तिदृष्टांतमागत्यैन स्वस्वमतं निश्चित्य तं मैस्म जगद्विनाशयतीत्याह एतामिति जातेः कवचनं एतां निपुक्तिदृष्टांतादीनवष्टभ्यालम्ब्य अल्पबुद्धयो देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तस्तज्ञानतेनावश्यितो जीवात्मा भवतीति विवेकज्ञानरहितास्तत एव नष्टात्मानः अतएव नष्टात्मज्ञाना देहेन्द्रियादिविविक्तात्मनत्वाः अतएवोग्रकर्माणो हिंसाप्रपूर्वपापकर्मापत्तिदारुण

कर्मकर्तारः अत एवाहिताः जगतश्चेतनाचेतनात्मकस्य सर्वस्य श
त्रवः सन्तो जगतः क्षयाय परमार्थरूपामनो विमृत्वं कारयित्वा जग
तः क्षयाय प्रभवन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः ९ ॥ +इयं दृष्टिः शास्त्रीयदृष्टिः वदिष्टैवेत्याशंक्याह ॥

मधुसूदनीटीका १०

+एतां प्रागुक्तां लोकायतिकदृष्टिमवष्टभ्यालम्ब्य नष्टात्मानः भ्रष्टप
रलोकसाधनाः अल्पबुद्धयः दृष्टमात्रोद्देशप्रवृत्तमतयः उग्रकर्मा
णो हिंस्राः अहिताः शत्रवो जगतः प्राणिजातस्य क्षयाय व्याघ्रसर्पा
दिरूपेण प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते तस्मादियं दृष्टिरत्यन्तायोग्यातिहेयत
या सर्वात्मना श्रेयोर्थिभिरेव हेयैवेत्यर्थः [illegible]
[illegible] ॥ ९ ॥

सदानंदीटीका ११

एवं तां दृष्टिं समालम्ब्य भ्रष्टामुष्मिकसाधनाः तच्छेल्पविषये येषां म
तिरिष्टावलम्बिनी १ हिंस्रास्ते शत्रवः प्राणिजातस्य तत्परे तेन वः व्याघ्रस
सत्य र्पादिरूपेणोत्पद्यन्ते हृष्टयः २ हेयेयं दृष्टिरत्यन्तं ततः स्वरेतेः सुखेप्सुभिः ९

नीलकंठीटीका १२ ॥

एतामनुपदोक्तां लोकायतिकानामभिमतां दृष्टिमवष्टभ्य तामाश्रि
त्य नष्टात्मानः कामादिवशेन नष्टधैर्याः यतो ल्पदर्शे दृष्टमात्र एव
बुद्धिर्येषां ते ल्पबुद्धयः अहिताः हिंस्राः ॥ ९ ॥

[illegible] १३ आनंदीटीका

सुगमम् ९ ॥ ॥

रामकंटीटीका १४ ॥ +तेषामेवंविधानां लोकायतिकादीनां नामसानां व्यापारमाह ॥

+ तेऽसतामेवंविधामीश्वरकर्मपरलोकाद्यभाववादमयीं दृष्टिं नास्ति
कदर्शनमवष्टभ्य नष्टात्मानो नष्ट आत्मैवमेवादर्शनं आमः परमा
र्थसत्यस्थिररूपः पदार्थो येषां ते तथा तत एवाल्पबुद्धयो ल्पमात्रवि
षयदर्शित्वात् परिमिता बुद्धिर्धीर्येषां ते तथाविधाः सन्त उग्रैः क
र्मणो दारुणव्यापारा आत्मनो जगतो जीवलोकस्य क्षयाय वि
नाशाय प्रवर्तन्ते तदर्थमेव कर्माणि कुर्वते किमुक्तं भवति तएवंवि
धा नास्तिकायानि कर्माणि कुर्वन्ते तेषां नरकतिर्यक्स्थावरादिभाव

श्री· गी· टी· बै·

परिणामः फलं नतेषुनः कर्मभूमौऽसुरयोनिमासाद्यं नीत्य
र्थः अतोऽशुभाः पापात्मकाः [illegible]
[illegible]
[illegible] ।१९॥

लाभिकी [illegible]टीका १५

किंच — नष्टात्मानो नष्टः निसर्गसिद्धहितः सन्नेवात्मा अदर्शप्राप्तो येषां ते
अल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रनिष्ठबुद्धयः उग्रकर्माणः एतां लौ
कायतिकानां दृष्टिं दर्शनमवष्टभ्य निश्चयेन गाढमवलंब्य
तथा उग्रं दारुणं परपीडावहं कर्म येषां ते अहिताः सर्वेषां वैरि
णोभूत्वा जगतो जीवलोकस्य क्षयाय विनाशाय प्रभवंति उद्भव
लभंते इत्यर्थः [illegible] ३
[illegible] ॥

पंचोलेटीका

एतामिति नष्टात्मानः विनष्टस्वभावाः नष्टपरलोकस्वभावाः ।
नष्टपरलोकस्वभावसाधनाः अल्पबुद्धयः विषयनिमित्ता मतिर्ये
षां ते एतां दृष्टिं पूर्वोक्तां दृष्टिमवष्टभ्य आश्रित्य उग्रकर्माणः जग
तः अहिताः शत्रवः क्षयाय प्रभवंति ९

गणवीरसमिद्धोधिनी ॥

एतामिति एतां पूर्वोक्तां दृष्टिमवष्टभ्य आलंब्य नष्टात्मानो
नष्ट आत्मा बुद्धिर्येषामिति कृत्वा तत एवाल्पबुद्धयः उग्रकर्माण
उग्रं क्रूरं हिंसात्मकं कर्म येषां ते इति कृत्वा तत एव जगतो हि
ताः शत्रवः वधार्थका जगतः क्षयाय प्रभवंतीति ९॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद ९

देखो निरीश्वरवादीयों की दृष्टि कहे तजवीज और कल्पना से कल्पित बातें औ उन के दर्शन कहे मतग्रन्थों का आश्रय ण करके मलिनचित्त अल्पबुद्धि अर्थात् जो देखें सुने उस पर तर्क वे विचार विश्वासकरी मनुष्य जिन को हिंसाही करना मात्र काम है वे शत्रुस्वरूप हो के संसार के नाश के हेतु प्रगट होते हैं ॥ ९ ॥

दोहा

या दि दृष्टि को धारके अल्पबुद्धि न पांचित क्रूर कर्म सो प्रगटे
जग क्षय कारण निमित्त ९ ॥

काममाश्रित्य दुःपूरं दंभमानमदान्विताः
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः
।१०। शांकरभाष्यटीका १ ॥
तेच काममिति कामं इच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुःपूरमशक्यपू
रणं दंभमानमदान्विताः दंभश्च मानश्च मदश्च दंभमानमदास्तैरन्विताः
मोहादविवेकतः गृहीत्वोपादाय असद्ग्राहानशुभनिश्चयान् प्रवर्त्त
न्ते लोकेऽशुचिव्रताः अशुचीनि व्रतानि येषान्ते अशुचिव्रताः १० ॥
आनंदगिरिटीका २ ॥
तानेव दुराचारानसुरान् प्रकारान्तरेण विशिनष्टि तेचेति । १० ॥
स्वामिकृतटीका ३ ॥
अपिच काममिति दुःपूरं पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभादिभिर्यु
क्ताः संतः क्षुद्रदेवताराधनादौ प्रवर्तन्ते कथमसद्ग्राहान् गृहीत्वानेन
मंत्रेणैतां देवतामाराध्य महानिधीन्साधयिष्याम इत्यादिदुराग्रहान्मो
हमात्रेण स्वीकृत्य प्रवर्तन्ते अशुचीनि मद्यमांसादिविषयाणि
व्रतानि येषां ते ॥ १० ॥
पिशाचभाष्यकृतटीका ४ ॥
दुःपूरमशक्यपूरणं दंभश्च मानश्च मदश्च तैरन्विताः दंभो धर्मध्वजः
धार्मिकत्वख्यापनं मानः आत्मनि संभावनं मदो दर्पः मोहादविवेकाद्गृही
त्वा उपादाय असद्ग्राहानशुभविश्वासान् वर्तन्ते लोके अशुचीनि व्रता
नि येषां ते अशुचिव्रताः श्मशानादिव्रतानुसारिणः ॥ १० ॥ ॥
रामानुजभाष्यटीका ५
काममिति दुःपूरं दुःप्रापविषयं काममाश्रित्य अनन्तिसाध्य विषयान्मोहा
दज्ञानात् असद्ग्राहान् अन्यायगृहीतान् परिग्रहान् गृहीत्वा अशुचिव्र
ते॰ ताः अशास्त्रविहितव्रतयुक्ताः दंभमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते १० ॥
अभिनवगुप्तकृतटीका ६
स्पष्टार्थः १० ॥

श्री' गी·टी·

परमार्थप्रपाटीका ७

अथासुरानेवाह कामभिति दुःखेन पूरयितुमशक्यं काममभिलाष
माश्रित्यांगीकृत्य दंभमानमदादिभिस्तद्यापैरन्विताः संतः क्षुद्रदेवता
राधनादौ प्रवर्त्तंते किं कृत्वा असद्ग्राहान् गृहीत्वा समत्वं बलं गृहीत्वेत्येवंस
द्ग्राहान् दिनं रं स्वर्गादिसुखं गृह्णंतीति नः असद्ग्राहा येसंत्रास्तान् गृहीत्वा
अमुकमंत्रेणैतां देवतामाराधयामीति संकल्प्य तथा ते अशुचिव्रताः
मद्यमांसाद्युपहारव्रते नैयमो येषां ते १० ॥

वनमालीटीका ८

कामं नत्वदृष्टविषयाभिलाषं दुःष्पूरं पूरयितुमशक्यं दंभेनाधार्मिक
त्वेपि धार्मिकत्वख्यापनेन अश्रेष्ठत्वेपि श्रेष्ठत्वख्यापनेन मदेनोत्कर्षा
भावेप्युत्कर्षख्यापनेन महद्दर्वाहेतुनान्विताः असद्ग्राहानशुभंनि
श्चयान् अनेन मंत्रेणैतां देवतामाराध्य स्त्रीणामाकर्षणं करिष्याम्यने
न मंत्रेण विधीनसाधयिष्यामि शत्रून्मारयिष्यामागमाद्युपिष्यामीत्या
दिदुराग्रहरूपान् मोहादविवेकाद्गृहीत्वा नतु शास्त्रात् अशुचिव्रता
अशुचीनि श्मशानादिदेशोच्छिष्टत्वाद्यवस्थायशौचसापेक्षाणि वा
मागमाद्युपदिष्टानि व्रतानि येषां ते एतादृशाः पतंति नरके इत्युत्तराव पू०
स्याग्रिमेणान्वयः ॥१०॥

इसमैवजयंतीटीका ९

अथ तेषां दुराचारतां दुर्हैनतां चाह त्रिभिः कामभिति दुःशरं ब्रास्या
पियत्परूपैर्विषयैरपि पूरयितुमशक्यम् दुःप्रापविषयं वा कामं
विषयतृष्णारूपमाश्रित्यावलंब्य मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान् मोहाद्दत्ता
नात् असद्ग्राहान् दुष्टनक्रवक्रवदात्मविनाशकान् भूतभैरवयक्ष
राक्षसादिक्षुद्रदेवतानां मंत्रतंत्राराधननिमित्तकं परपतिकामि
नीधनाद्याकर्षणरूपकान् दुराग्रहान् गृहीत्वा स्वीकृत्य अशुचि
व्रताः अशुचीनि अस्पृश्यान्नसेवनमद्यमांसादिभक्षणभस्मास्थिधार
णरूपाणि व्रतानि येषां ते तथा दंभमानमदान्विताः दंभेनाधर्मि
ष्ठत्वेपि धर्मिष्ठख्यापनेन मानेनाश्रेष्ठत्वेपि श्रेष्ठत्वख्यापनेन मदे

+ तेचयदाकेनचित्कर्मणामनुष्ठायोनिमापद्यंतेतदा ॥

नात्वत्कृष्टत्वख्यापनेनान्विताः युक्ताः संतः प्रवर्तंतेशास्त्रविहितेक
र्मणिस्वेच्छयावर्ततइत्यर्थः ९ ॥

मधुसूदनीटीका ९

+ कामंतन्मनत्कृष्टविषयाभिलाषंदुःपूरंश्रयित्वनशक्यं दंभेनाध
र्मिकत्वेपिधार्मिकत्वख्यापनेनमानेनअपूज्यत्वेपिपूज्यत्वख्यापने
नमदेनउत्कर्षरहितत्वेप्युत्कर्षविशेषाध्यारोपेणमहदवधीरणहे
तुनान्विताः असद्ग्राहानशुभनिश्चयान् अनेनमंत्रेणेमांदेवता
माराध्यकामिनीनामाकर्षणंकरिष्यामः अनेनमंत्रेणेमांदेवता
माराध्यमहानिधीन्साधयिष्यामइत्यादिदुराग्रहरूपान् मोहादवि
वेकाद्गृहीत्वानतुशास्त्रात् अशुचिव्रता अशुची निश्मशानादि
देशोच्छिष्टत्वाद्यशौचसापेक्षाणिवामागमाद्युपदिष्टानिव्रतानि
येषांतेअशुचिव्रताःप्रवर्तंतेयत्रक्वाप्यवैदिकेदृष्टफलेक्षुद्रदेव
ताराधनादाविनिशेषः एताद्दशात्वेनतेनरकेपुचाविमग्निमेण
न्वयः [illegible] ।। ९ ॥

सदानंदीटीका ११

केनचित्कर्मणातेचेष्टामवंतिनराहृति तदाभोगाभिलाषंतेत्यंता
शक्यपूरणं १ आश्रित्यधार्मिकत्वेपिधार्मिकत्वभ्रमान्विताः अपूज्य
त्वेपिपूज्यत्वख्यापनेनमदेनच २ उत्कर्षारोपेणैवयुक्ताअशुभ
निश्चयान् अनेनाराध्यमंत्रेणदेवतामहमाहन ३ आकर्षणंकरि
ष्यामिकामिनीनामथामृतानिधींश्चसाधयिष्यामीत्यादिरूपान्दुराग्र
हान् अविवेकाद्गृहीत्वातेनतुशास्त्रात्कथंचन अशुचीतिश्मशाना
दिदुष्टदेशाश्रयाणिच ५ येषांव्रतान्यशौचादिसापेक्षाण्येवं संति
ते दृष्टफलेप्रवर्तंतेयत्रकुत्राप्यवैदिके ६ ।। १० ॥

नीलकंठीटीका १२

असद्ग्राहानवशयाकर्षणनिधिंजनकार्थसिध्यादिसाधनेष्वसत्स्वपि
समीचीनेष्वाग्रहान् निर्बंधान् मोहाभिनिवेशात्तान्गृहीत्वाअशुची
न्श्मशानादिसापेक्षाणिव्रतानिनियमविशेषायेषांतेतथाभूताः
संतःकुमार्गप्रवर्तनेनप्रवर्तंतेजगतः क्षयायेतिसंबंधः ॥ ९ ॥

श्री·
गी· टी·
षो·

आनंदीटीका १३

यावज्जीवं सुखं जीवेदित्यस्मात्कामं विषयाभिलाषं दुष्पूरं तस्मा
देव निरगाधं यस्मिन्न्यायुक्त्या दुष्पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभाद्यैर्दु
ष्टलक्षणैरन्विताः यत्किंचिदसदित्यसतोग्रहं हठमाश्रिताः
क्रूराहिंस्राः १० ॥

+एवमुद्रिक्ततमस्कस्यासुर सर्गस्य स्वरूपं प्रतिपाद्येदा नीमुद्रिक्तरजस्कास्यापरस्य तत्प्रतिपादयितुमाह॥

रामकंठीटीका १४

+अन्ये आसुरजना एवंविधाः प्रवर्तन्ते व्यवहरंति किं कृत्वा दुष्पू
रं पूरयितुं कर्तुमशक्यं कामं विषयतृष्णात्मकं संकल्पमाश्रि
त्यावलंब्यात एव दंभेनोत्कलक्षणेन लोभेन गर्वेण मदेन चि
त्तोद्रेकेणान्विता अनुगताश्चामास्तथाः सद्ग्राहाश्रितास्तथा
विधदुष्टाभिनिवेशाः बलमिन्नस्ततश्च क्रूरा हिंसादिषु निरपे
क्षास्तथा अशुचिव्रता अशुचीनि श्मशानपरिवर्जनपरिहरणनिय
मादृतानि तामसानि काम्यानि व्रतविशेषाणि नियमविशे
षा येषां ते तथोक्ताः किमुक्तं भवति रजःप्रधानत्वाद्दंभादिर
पि कामनानिमित्तकं कर्मारभन्ते तमोऽनुगतत्वात्तेषामशुचि
भवति दंभादिदोषान्विताश्च ते भवंति किंच । १० ॥

+एवमुद्रिक्ततमस्कस्यासु रसर्गस्य स्वरूपमुक्त्वा उद्रिक्त रजस्कस्य स्वभावमाह॥

नासिकी [illegible]टीका १५

+अन्ये स्वरस्वभावजना दुष्पूरं पूरयितुमशक्यं कामं विषया
भिलाषमाश्रित्यावलंब्य दंभेनाधार्मिकत्वे मिथ्याधार्मिक
त्वख्यापनेन मानेनाभिमानेन मदेन चित्तोद्रेकेण चान्विताः
मोहादज्ञानादवधारणेनासद्ग्राहान् दुष्टाभिनिवेशान् अनेन
मंत्रेणेमां देवतामाराध्य महानिधीन्साधयिष्यामः कामिनी
९ नाकर्षणं करिष्याम इत्येवं गृहीत्वा निश्चयेन स्वीकृत्य अशुचिव्र
ता अशुचीनि श्मशानादिदेशोच्छिष्टत्वाद्यवस्थामायवद्यानि व्रता
नि नियमविशेषा येषां ते एवंविधाः सन्तः प्रवर्तन्ते कर्मारभन्ते प
तादृशः पतन्ति नरकेऽशुचावित्याग्रमेनान्वयः ॥

पंचोलेटीका

काममिति दंभमानमदान्विताः अशुचिव्रताः पापचरित्राः दुःपूर
मलेभावरहितं काममभिलाषमाश्रित्य मोहादविवेकतः असद्ग्राहा
न् अशुभनिश्चयान् गृहीत्वा लोके प्रवर्तन्ते ब्रह्मणो वचनेऽपि असमय
स्यग्रहणार्थः १०

रणवीरसमिद्धोधिनी

किंच काममिति दुष्पूरं पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभादिभि
र्युक्ताः सन्तो मोहादविवेकतो असद्ग्राहान् गृहीत्वैव ग्राह्या असन्तो ग्राहा
असद्ग्राहा अनेन मंत्रेणेमां देवतामाराध्य महानिधीन् साधयिष्याम इ
त्यादि दुराग्रहान् गृहीत्वा स्वीकृत्य प्रवर्तन्ते त एवाशुचिव्रतास्ते इति
१० ॥

मधुभाष्य

१० ॥

भाषा अनुवाद ९

ऋौर जो कामना भोगादि करने से भी कभी पूरी नही होती ऐसी कामना को अवलम्बन करके दम्भ पाषण्ड से युक्त होय क्षुद्र देवता भूत प्रेत आदि की आराधना मे प्रवृत्त होते है सोई कहते है कि असत्‌ग्राम ग्रहण अर्थात् इस मंत्र के द्वारा इस देवता की आराधना से बहुत धन प्राप्त होगा ऐसा दुराग्रह मोह वशाते जो मनुष्य अङ्गीकार करि लेते अल्पबुद्धियो के अशुचि कहे मद्य मांस आदि युक्त व्रत होते हैं तेई मनुष्य इन निषिद्ध कर्मो मे प्रवृत्त होते हैं ॥ ९ ॥

दोहा

धार काम दुसपूर को दंभ मान मद युक्त असत ग्राह धरि मो
हसें विचरें अशुचि व्रत उक्त १०॥

45

चिंतामपरिमेयांच प्रलयांतामुपाश्रिताः का
मोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ११ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच चिन्तेति । चिन्तामपरिमेयांच न परिमातुं शक्यते यस्याः [illegible] यद्
यत्ता सा अपरिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः स
दाचिन्तापरा इत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यन्त इति कामाः शब्दाद
यस्तदुपभोगपरमाः अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोग इत्येवं
निश्चितात्मान एतावदिति निश्चिताः ११ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तानेव विधान्तरेण विशिनष्टि किंचेति चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपाया
लोचनात्मिकामपरिमेयविषयत्वात् परिमातुमशक्यामाश्रिता इति
संबंधः एष कामोपभोगः परम यत्र न सुखस्यैतावत् पारत्रिकं
तत्रास्ति सुखमिति निश्चयवन्त इत्याह एतावदितीति ११

स्वामिकृतटीका ३

किंच चिंतामिति प्रलयो मरणमेवांतो यस्याः तामपरिमेयां परिमातुम
शक्यां चिंतामाश्रिता नित्यचिंतापरा इत्यर्थः कामोपभोग एव परमो येषां
ते एतावदिति कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो नान्यदस्तीति कृतनि
श्चया अर्थ संचयानीहंत इत्युत्तरेणान्वयः तथा च बार्हस्पत्यसूत्रं काम
एवैकः पुरुषार्थ इति चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति च ११ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

अपरिमेयामवच्छेदरहितां प्रलयांतामुपाश्रिताः सदा चिंतापरा इ
त्यर्थः कामोपभोगपरमाः विषयोपभोगप्रधानाः एतावदिति निश्चि
ताः एतावान् पुरुषार्थो यदुत शब्दादिविषयोभोग इति निश्चि
ताः कृताध्यवसायाः ॥ ११ ॥ ॥

रामानुजभाष्यकृतटीका ५

चिंतेति अपरिमेयामनुभवः चिंतामपरिमेयांचापरिच्छेद्यां प्रलयांतांआ
कृतप्रलयावधिकामात्मविषयामुपाश्रिताः तथा कामोपभोगपरमाः
कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थ इति मन्वानाः एतावदिति निश्चिताः

श्री॰ इतोऽधिकः पुरुषार्थो न विद्यत इति संजातनिश्चयाः ॥ ११ ॥
गी॰टी॰ अभिनवगुप्तकृतटीका ६
धो॰ स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

46 किंच चिंतामिति प्रलयो मरणमेवांतः पर्यवसानं यस्यास्तामपरिमाणमश
क्यां चिंतां मनोरथसंततिमुपाश्रिताः कामविषयास्तेषामुपभोग एव प
रमास्त्वितिकं प्राप्यं येषां ते एतावान् पुरुषार्थ इति कृतनिश्चयाः श्रुतिर
पि यावदेष्यते षामेकैकं न यथाम्नास्य कृतस्त्व एवतावानस्यैतेन तस्य कृतत्वेन
ति भाष्यं तस्य पुरुषस्य उ इति निर्धारणे ग्रहः स्वाता सकलग्राम्य
हिंसे तस्य कृत्स्नस्य एषां श्वीकानां विषयाणां मध्ये यावदेकैकं विषयं न प्रा
मोति तावदहं न कृतार्थ एवेति मन्यते अहमेव प्राप्त सकलार्थ एवेति मन्यते
किंच आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेया
थ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै काम इति भाष्यं अग्रे गार्हस्थ्याश्रमः
पूर्वं आत्मैव शरीरमात्रो लोक एवासीत् तदनंतरं स जाया मे स्यादित्यकामयते
त्यादि[illegible]चिंता ॥ ११ ॥

वनमालीटीका ८

किंचान्यत् प्रलयो मरणमंतोऽवसानं यस्यास्तां अपरिमेयां विषयवाहुल्येन
परिमातुमशक्यां चिंतामुपाश्रिताः यावज्जीवं वक्ष्यमाणादिचिंतापरा इत्य
र्थः कामोपभोगः स्त्रीमद्यपानादिरेव परमो मुख्यत्वेनोद्देश्यो येषां ते एताव
दिति ऐहिकविषयभोग एव पुरुषार्थो नामुष्मिकः कश्चिदस्तीति कृत
निश्चयाः ॥ ११ ॥

[illegible]वैजयंतीटीका ९

किंच चिंतामिति अपरिमेयामपयोगे प्रलयांतां प्राकृतप्रलयावसानां स्व
मरणकालावधिमाध्यवसितविषयाणां वा चिंतां प्राप्ताप्राप्तानेकविषयभा
वनामुपाश्रिताः संयुक्ताः चकारात् शोकोद्रेकेण पुत्रादिनाशनि
मित्तमपरिमेयं प्रलयांतं शोकमाश्रिताः अहमेवमरनदहेनकोनचा
शंकर्वनीयार्थः अत एव यतः कामोपभोगपरमाः कामोपभोग एव पर
मः पुरुषार्थो येषां ते एवमेव कुतो यतः एतावदिति निश्चिताः एतावदे
व कामोपभोगमात्रमेवैहिकं सर्वमस्ति न त्वन्यत्किमपि पारलौकिकमि
ति कृतनिश्चयाः ॥ ११ ॥

तानेव पुनर्विशिनष्टि ॥ मधुसूदनीटीका ११ ॥

चिंतामानसीं योगक्षेमोपायालोचनात्मिकां अपरिमेयामपरिमेयवि
षयत्वात्परिमातुमशक्यां प्रलयो मरणमेवांतो यस्यास्तां प्रलयांतां या
वज्जीवमनुवर्तमानामितियावत् न केवलमुपाश्रिताः सर्वदैव किं तु
एतादृशीं चिंतामुपाश्रिताः इति समुच्चयार्थः चकारः सदापि अनंतचिं
तापरा अपि न कदाचित्पारलौकिकचिंतायुताः किंतु कामोपभोग
परमाः काम्यंत इति कामा दृष्टाः शब्दादयो विषयाः तदुपभोग एव प
रमः पुरुषार्थो न धर्मादिर्येषां ते तथा पारलौकिकमनंतमप्यस्ति सुखं कुतो
न कामयंते तत्राह एतावद् दृष्टमेव सुखं नान्यत् एतच्छरीरवियोगे
भोग्यं सुखमस्ति एतत्कायातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादिति निश्चिताः
एवं निश्चयवंतः तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरु
षः काम एवैकः पुरुषार्थ इति च न हि दृशा अस्मसराः ११ ॥

सदानंदीटीका ११

ते दृष्टादिसेवा दैवभोगमात्रैकलंपटा अपरिमेयामनंतां यावज्जीवमुपाश्रिताः १ टीका एतावदेव नेदृशा से

दृष्टा शब्दादयो भोगाः काम्यंते ये तिरागिभिः तेषां तदुपभोगोस्ति पुरु
षार्थश्च नापरः २ एतावद् दृष्टमेवास्ति सुखं नान्यन्न तैः परं एतत्कायाति
रिक्तस्य भावो भोक्तुर्न विद्यते ३ इति निश्चयवंतस्ते ये लोकायतिकाः
शठाः ११ ॥

नीलकंठीटीका ११

चिंतां योगक्षेमविषयां प्रलयांतां मरणावधिं एतावदेतदेव आत्मा का
मभोग एव पुरुषार्थ इतोन्यन्नास्ति इति निश्चिताः निश्चयवंतः तथा
च बार्हस्पत्यं सूत्रं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः काम एवैकः पुरुषा
र्थ इति च ॥ ११ ॥

आनंदीटीका ११

चिंतां धनार्जनविषयामनंतां प्रलयांतां मरणपर्यवसायिनीम्
एतावदिति जन्मनोस्य विषयभोगादन्यत्किमपि फलं नास्ती
ति निश्चिताः ॥ ११ ॥

रामकंठीटीका ११

न एवंविधा ह्यर्थसंचयान् धनसमृद्धीरीहंते चेष्टंते कीदृशं का
मभोगार्थं न विषयास्वादप्रयोजनात्कथं भीहंते न्यायेन न्यायः

श्री. गी. टी. बो. ४६

शास्त्रीयाधिकारिदेशकालावस्थाद्यपेक्षमसंख्येकल्पानुकल्पवि
हितस्वहस्तनियमस्तेविना कीदृशाः सन्त एवं कुर्वंति चिंतामर्था
नुष्ठानमपरिमेयामनन्तस्यायाम्रं नेनाहकृ विधां किंन प्रलयांतां
प्रलयो विनाशः शरीराभावो नेनावसानं यस्याः सा तां तादृशीमुपाश्रि
ताः प्रालेविनवंतः तथा कामोपभोगपरमाः काम्यंत इति कामा
विषयसुखानि तेषामुपभोगस्तत्तमनुभवनं परमः फलत्वेन
प्रकृष्टो येषामत एवैतत्कामोपभोगमात्रमिहसार इति निश्चिताः

॥ [illegible] लासिकी [illegible]टीका ॥५

किंच चिंतामात्मीययोगक्षेमोपायपर्यालोचनात्मिकामपरिमेयां वक्तु
विधां प्रलयांतां प्रलयो मरणमेवांतो यस्यास्तामुपाश्रिताः प्राले
विनवंतः तथा कामोपभोगे विषयसुखानुभव एव परमः पुरु
षार्थो न धर्मादिर्येषां ते एतावदेव दृष्टं विषयसुखमेवेहसौरा
नान्यदेतद्व्यतिरिक्तं किंचिदित्येवं निश्चयवंतः ॥

पंचोले टीका

किंच चिंतामिति चपुनरपरिमेयामगणनीयां प्रलयांतां मरणां
तां चिंतामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमाः शब्दादिविषयोपभो
ग एव परमार्थः एतावदिति निश्चिताः निश्चयं गताः ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी

किंच चिंतामिति चिंतामपरिमेयां परिमातुमशक्यां प्रलयां
तां चमरणपर्यंतामेतादृशीं तामुपाश्रिता नित्यं चिंतापराः का
मोपभोगपरमाः कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो येषां ते
तथा चैतावदिति एतावदेव परमसुखोयमनेन जगति नान्यदि
त्येवंकृतनिश्चया अर्थसंचयाने हंते अन्नुत्तरेणान्वय इति ॥

मधुभाष्य

॥॥

भाषा अनुवाद ॥

और प्रलय कहे मरण काल पर्यन्त है जिस का अन्त ऐसी जो अपरिमेय चिन्ता अर्थात् कितनी है इस का ठिकाना नहीं तिसके आश्रित कहे चिन्तापरायण मनुष्य जिन को काम भोग करना ही परम प्रयोजन है और कामभोग छोड़ दूसरा और कोई परम पुरुषार्थ नहीं हैं इतनी ही किये हैं निश्चय जो लोग ते कुकर्म्म के द्वारा धन संचय करने की इच्छा करते है इस की पर श्लोक के साथ अन्वय होती है बृहस्पति का सूत्र प्रमाण देते हैं कामएवैकः पुरुषार्थ इति इस का अर्थ यह है कि चैतन्यविशिष्ट जो काम उसी को पुरुष पद से कहते हैं ॥

दोहा ॥

चिंता अपरिमाणायत मरण काल पर्यंत कामभोगपरमार्थ है ऐसे निश्चयवंत ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२

शांकरभाष्यटीका १

आशापाशेति आशापाशशतैः आशा एव पाशास्तच्छतैराशापा
शशतैर्बद्धा नियंत्रिताः सन्तः सर्वतः आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरा
यणाः कामक्रोधौ परमयनं परआश्रयो येषां ते कामक्रोधपराय
णाः ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थमन्या
येनार्थसंचयान् अर्थप्रचयान् परस्वापहरणादिनेत्यर्थः १२ ॥

आनंदगिरिटीका २

आसुराणेव पुनः विशिनष्टि आशेति अशक्योपायार्थविषया अनव
गतोपायार्थविषया प्रार्थना आशास्ताः पाशा इव [illegible] आ पाशेन तेषां
शैर्बद्धा इव श्रेयसः प्रच्याव्यन्त इतोनीयमाना इत्याह आशा
एवेति १२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

अत एवाशेति आशा एव पाशास्तेषां शतानि तैर्बद्धा इतस्ततः आकृष्यमा
णाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते कामभोगार्थमन्यायेन चौ
र्यादिना अर्थानां संचयान् राशीन् ईहन्ते इच्छन्ति १२ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

पाशा इव पाशाः बद्धाः अकृष्यमाणाः कामक्रोधौ परमयनं येषां
ते कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधवशा इत्यर्थः ईहन्ते आर्जय
न्ति कामभोगप्रयोजनार्थमन्यायेन अशास्त्रविहितोपायेन अ
र्थसंचयान् द्रव्यसंचयान् ॥ १२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

आशापाशेति आशापाशशतैः आशाख्यपाशशतैर्बद्धाः कामक्रो
धपरायणाः कामक्रोधैकनिष्ठाः कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचया
न् प्रतीहन्ते १२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

५८

स्वार्थं १२ ॥

परमार्थप्रपाटी ७

आशापाशशतैरिति आशा एव पाशाः बंधनरज्जवस्तेषां शतानि तैर्बद्धाः नरकं आशानाममनुष्यस्य काचिदाश्रयं त्यक्त्वा यथा बद्धाः प्रधावंति मुक्तास्तिष्ठंति पशुवदिति तथा कामक्रोधौ परमयनं गतिर्येषां ते तो कामभोगार्थं विषयभोगार्थं अन्यायेन परचौर्यादिना अर्थसंचयान् द्रव्यसंग्रहानीहन्ते प्रार्थयंते १२ ॥

वनमालीटीका ८

नानाविषयकाआशा एव पाशास्तेषां शतैर्बद्धाः इतस्ततआकृष्यमाणाः कामक्रोधावेव परमयनं येषां ते कामभोगार्थं स्त्रीव्यवायादिभोगार्थं अन्यायेन वेदविरुद्धः प्रतिग्रहचौर्यादिरूपाद्द्यायादर्थसंचयान् ईहंते वांछंतु तादृशं यतिचयदृष्टपरलोकादेरभावात् सर्वस्य स्वभावस्य मिथ्यात्वा च भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः इति निश्चयवतो धर्मेणार्थो

या॰ तु साध्यव्यवहारविषयान् भुक्त्वा पतंति नरके चाविरतग्रिमेणान्वयः १२ ध्र॰

रसमवैजयंतीटीका ९

किंच आशेति आपूर्णा पाशशतैः पताशा पुआशाराज्यैश्वर्यादिरूपकैराशा एव पाशाः शतैर्बद्धाः बकोभिः रज्जुभिर्हस्त्यादकरियो वाघ त्विलांगवद्धा कर्कटाः इवेतस्ततः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधयोः परमाश्रयाः ते जना कामभोगार्थं कामभोगमात्रैकप्रयोजनाय अन्यायेन स्तेयलवपरवंचकत्वधर्मस्वाद्यधर्मकर्मणा न तु शास्त्रानुरूपधर्मेणार्थसंचयान् द्रव्यसंग्रहान् अलीहंते चेष्टन्ते १२ ॥

मधुसूदनीटीका १०

आशाकुणापायार्थविषयाः अनवगतोपायाः प्रार्थविषयाः वासनाः

१० प्राणैव पाशाः इव बंधनहेतुत्वात्पाशाः तेषां शतैः समूहैर्बद्धाः इव श्रेयसः प्रच्याव्य यतस्ततआकृष्यमाणाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः स्त्रीव्यतिकराभिलाषपराः निरोधिलाषाभ्यां सदापरिगृहीताः इत्यावत् ईहंते कर्तुं चेष्टंते कामभोगार्थं न तु धर्मार्थम् अन्यायेन परस्वहरणादिना अर्थसंचयान् धनरा

५६

शीन् संचयानिति वक्रवचनेन धनप्राप्तावपि तत्स्मात्तु हते विषय

"वपि प्राप्तिर्वर्धमानतस्मा तृष्णा लोभो दर्शितः [illegible]

[illegible] १२ ॥

सदानंदीटीका ११

आशा कोपाय विषया आशास्ता एव बंधकाः पाशास्तेषां शतैर्बद्धाः

अयमः पश्चात्तजगः स्वाभिलाषपरा नित्याभिलाषाभ्यां सदाहताः

चेष्टंते कामभोगार्थं न धर्मार्थं कथंचन २ कर्तुं ते वित्तराशीश्च पर

स्वहरणादिना १२ ॥

नीलकंठीटीका १२

अन्यायेन परवंचनादिना अर्थसंचयान् धनराशीन् ईहंते लिप्स

ते १२ ॥

आनंदीटीका १३

अन्यायेन शास्त्रोक्तं हित्वा प्रकारेण परित्यज्य कामात् विषयाणामुपभो

गाय धनसंचयानीहंते जयितं चेष्टंते इत्यर्थः १२ ॥

रामकंठीटीका १४

निःसंशयबुद्धयो न एव तद्विषयाभिराशाभिर्मनोरथैरेव पाश

शतैर्बंधनरज्जुसमूहैर्बद्धाः संयता विविक्तविषयान्तरस्वान्तं आस्त

नस्य कामक्रोधौ रागद्वेषौ विशिष्टविषयौ परायणमाश्रयो ये

षां ते तथाविधाः किंच ॥ १२ ॥

लासिकी [illegible]नीटीका १५

तथा आशाभिरायताभिस्ताभिरेव पाशशतै रज्जुसमूहैर्ब

द्धाः संयताः कामक्रोधौ परमायनमाश्रयो येषां ते एवंविधा

अपरे असुरस्वभावा विषयभोगार्थमन्यायेन विहितविपर्ययस्ते

नचौर्यादिना धनसमृद्धीः कर्तुं चेष्टंते [illegible]

[illegible] १२

गी०

बो०टी० अथ पव आशेति आशापाशशतैर्बद्धाः आशापवपाशास्ते
षां शतैः बद्धाः कामक्रोधपरायणाः सर्वदा कामक्रोधपराः
५१ कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनार्थं अन्यायेन परस्वापह
रणादिना अर्थसंचयान् ईहंते प्रार्थयंते १२ ॥

रणावीरसमिद्धोधिनी ॥

आशापाशेति आशापाशा आशाः ऊर्ध्वपतनादिलक्षणास्ता
एव पाशा बंधकास्तेषां शतैर्बद्धा यतोऽतः कामक्रोधपरायणा
एतादृशास्ते कामभोगार्थं न तु निमित्तान्न्यायेनार्जितानर्थ
संचयानेहंते धनार्जनं प्रति प्रवर्तंत इति भावः १२ ॥

मधुभाष्य

१२ ॥

भाषा अनुवाद १२

इसी से आशारूप सैकड़ो रसीयों से बंधे इधर उधर खैंचे जा
ने भये लोग काम क्रोध के आश्रय स्वरूप भूत काम उप
भोग के अर्थ अन्याय करके चोरी लबारी दगाबाजी ठगी बटपा
री से धन बटोरने की इच्छा करते हैं इसी से वह धन कुकर्म्म
छोड़ सुकर्म्म मे नहीं लगे है देखो अज्ञानी आप अपने साथ
गले मे सैकड़ों फांसी लगाय लेतेहे । १२ ॥

दोहा

आशा फास अनत बहु हय कामक्रोध लयलीन कामभोग
को अनीति सें धनसिंचन परवीन १२

50

इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्येमनोरथं इदम
स्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं १३ ॥

शांकरभाष्यटीका १

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः इदमिति इदं द्रव्यं अद्य इदानीं मया लब्धं इदंच अन्यत् प्राप्स्येमनोरथं मनस्तुष्टिकरं इदंचास्ति इदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनी विख्यातोभविष्यामि १३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तेषामभिप्रायोपि विवेकविरोधीत्याह ईदृशश्चेति द्रव्यंगोहिरण्यादि इदमन्यद्द्रव्यं प्रार्थ्यमानत्वेन चित्तविवर्त्तमानमित्येतत् १३

स्वामिकृतटीका ३

तेषांमनोराज्यंकथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येतिचतुर्भिः प्राप्स्येप्राप्स्यामि मनोरथं मनसः प्रियं शिष्टंस्पष्टं एषांचत्रयाणांश्लोकानामज्ञानविमोहिताः संतोनरकेपतंतिइतिचतुर्थेनान्वयः १३

पिशाचभाष्यटीका ४

इदंद्रव्यंसुवर्णादिअस्ति नहतिप्राप्तमभिमंमनोरथंप्राप्स्ये अहंमनोरथमभिमतंविषयमिदंधनमिति इदमपिधनं भविष्यति ॥ १३ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

इदमिति इदंक्षेत्रपुत्रादिकंसर्वमयामत्सामर्थ्येनलब्धंनादृष्टादिना इदंचमनोरथमहमेवप्राप्स्येनादृष्टादिसहितः मत्सामर्थ्यलब्धमिदंधनंमेस्तिइदमपिपुनर्मेमत्सामर्थ्येनभविष्यति १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् १३ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथान्यायेनापि अर्थानांकेवलंमनोराज्यमेवकुर्वंतीत्याह इदमितिचतुर्भिः मनोरथंमनसःप्रियंशेषान्त्याप्स्येप्राप्स्यामि शेषंस्पष्टं श्लोकानांत्रयाणांएषामित्यज्ञानविमोहिताःपतंति नरकेअशुचौ इतिचतुर्थेनान्वयः १३ ॥

श्री· गी·टी·

51

वनमाली टीका॥

तेषामीदृशीधनतस्मान्नूहृत्तित्तिमनोराज्यकथनेनविहृणोति इ
दंधनमयानेनोपायेनमयालब्धं इदंतदन्यन्मनोरथंमनस्तुष्टिक
रंशीघ्रमेवप्राप्स्ये इदंपुरैवसंचितंममगृहेस्ति इदमपिबहुतरंभवि
ष्यत्यग्रेपुनर्हतं एवंधनतस्मात्कुलापतंतिनरकेष्वचाविनाग्निमेमे
णान्वयः १३ ॥

ऋतमवैजयंतीटीका ६

अनुराणंतेषांमनोराज्येषाधनाशानूहृत्तिं वर्णयंतिरयशास्त्रिमा
हचतुर्भिः इदमद्येति अद्येदानींमयैवस्वसामर्थ्येनेदंपथ्यपुत्रदेशा
दिकंसर्वेलब्धंप्राप्तं नतुदृष्टबलेनेममनोरथंमनोवांछितमर्थ
मदृमेवस्वसामर्थ्येनप्राप्स्यामिनत्वीश्वरप्रसादेनममैवस्वबले
नलब्धमिदंधनमस्तिनान्येनसहायेनपुनरागामिवर्षमद्बलेनैव
ममेदमिष्यमाणंधनंभविष्यतिनतुदैववलेन १३ ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

+ इदंधनंस्वप्रयत्नदानीमनेनोपायेनमयालब्धं इदंतदन्यत् मनोरथंमन
स्तुष्टिकरंशीघ्रमेवप्राप्स्यइदंपुरैवसंचितंममगृहेस्तिइदमपिबहु
तरंभविष्यत्यागामिनिसंवत्सरेपुनर्हतं एवंधनतस्मात्कुलाःपतंति
नरकेष्वचाविनाग्निमेणान्वयः
१३ ॥

+ तेषामीदृशीधनतस्मान्नूह
त्तिंमनोराज्यकथनेनविहृ
णोति॥

सदानंदीटीका ११

ईदृशांधनतस्मान्नूहृत्तिंतेषांकचेतसां विहृणोतिमनोराज्यकथने
नहृतिःस्वयं १ इदंधनंमयानेनोपायेनाप्तंचसंप्रति मनस्तुष्टिकरं
चान्यत्प्राप्स्यशीघ्रमिदंपुरा २ संचितंमेगृहेचास्तिबहुवित्तमिदंपुनः
भविष्यत्येवसर्वदंममागामिनिवत्सरे ३ एवंतत्कुलाःमूढावनर पृ० ८
एपादिकेष्वचैपतंतिनरकेघोरेनाकल्पतिःसतिस्ततः ४ १३ ॥

नीलकंठीटीका

आशापाशान्विहरतीति इदमद्येति १२ ॥

आनंदीटीका १२

एतदेवविस्तरयति १३ ॥

रामकंठीटीका १३

तदेवंविधेनाप्यज्ञानेनतत्त्वार्थप्रबोधाभावेनविमोहितावैविद्य
मायादिताः संतोमृत्वावत्संतामेध्येनिरये गर्भवासादौ पतं
तिनिमज्जंतिपुनःपुनर्जायंतेइत्यर्थः कीदृशेनाज्ञानेनाद्या
स्मिंदिनेतावदिदंधनादिवस्तुमयालब्धंस्वीकृतमिदंचमेचेत
सिस्थितंमनोरथमभिलषितंवस्तुप्राप्य इदानीमधिगमिष्या
मीदंतावद्धनेस्यवर्ण्यमस्तिविद्यते। १३ ॥

लासिकी [illegible]टीका १५॥ एवमलब्धमनोरथानांहृतस्त्वालब्धमनोरथानामा

हत्रिभिः मनोरथंमनसः प्रियम् शेषंस्पष्टम् [illegible] १३ ॥

पंचोलेटीका

तेषांमनोराज्यंकथयन्नरकप्राप्तिमाहइदमद्येतिचतुर्भिः
मयाअद्येइदंधनंलब्धंइदमप्राप्तंमनोरथंमनस्तुष्टिकरंप्रा
प्स्येइदंधनंचअस्तिइदमपिधनंमेआगामिकालेपुनर्भवि
ष्यति १३

रत्नवीरसमसिद्धोधिनी

इदमिति इदंद्रव्यमद्येदानींमयालब्धमिदंचान्यन्मनोरथंम
नस्तुष्टिकरंलाभंप्राप्स्येइदंचास्ति अपिचागामिकालेधनंपु
नरपिमेभविष्यतीति धनमदांधास्ते १३॥

मधुभाष्य

१३॥

भाषा अनुवाद १२

अब ऐसे लोगो के मनोरथ कहि कर उन की नरक प्राप्ति का
वृत्तान्त इस श्लोक से ले कर चार श्लोक से कहते हैं कि इसी
अज्ञान से विशेष मोह प्राप्त होके नरक मे पड़ते हैं देखो उन
की रुची औ मनोरथ ये हैं कि आज हमको यह लाभ भई
और यह मनभावती प्यारी वस्तु परे कोह आगे पावेंगे औ
र यह धन हमारे है हमारा है और फेर भी तज बीज लगाये
हैं कि वह धन भी हमारा होगा परन्तु यह नही शोचते कि
हम किस के हवाले होंयगें और किस गति को जायगें १२

दोहा

यह अब मोहि मिल गयो यह मनोरथ मिलें मोहि यह तो है
यह फेर मोहि निश्चय कर मिलें गोहि १३॥

असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि ई
श्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी १४

शांकरभाष्यटीका १

असौ मयेति असौ देवदत्तनामा मयाहतः दुर्जय शत्रुः हनिष्ये
चान्यान्वराकान् परानपि किमेते करिष्यंति तपस्विनः सर्वथापिना
स्ति मत्तुल्यईश्वरोहमहं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोहं संपन्नःपु
त्रैःपौत्रैर्नप्तृभिर्नकेवलंमानुषोहं वलवान् सुखी चाहमेव अन्येतुभू
मिभारायावतीर्णाः १४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

यथोक्ते मदभिप्राये प्रतिबंधकःशत्रुरपि न संभवतीत्याह असाविति
त्वत्तोतिहीनानां त्वया परिभवेपि त्वत्तुल्यानां शत्रूणां परिभवोनिश्चि
तो न भवतीत्याशंक्याह सर्वथेति ऐश्वर्यातिरेकेपि जनस्तेषां भोग
सामर्थ्यमित्याशंक्याह अहमिति । सिद्धत्वमेवस्फुटयति संपन्नइ
ति बलवानोजस्वी सुखी रोगरहितः १४ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

किंचासाविति सिद्धःकृतकृत्यःस्पष्टमन्यत् १४ ॥ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

ईश्वरोहंसर्वप्रकारेणवरःभोगीविषयोपभोगवान् सिद्धः
संपन्नबलसंपन्नः॥ १४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

असाविति असौमयाबलवताहतःशत्रुःअपरानपिशत्रून् अहंशू
रोधीरश्चहनिष्यकिमत्रमंदधीभिःदुर्बलैःपरिकल्पितेनादृष्टादि
परिकरेण तथाचईश्वरेति ईश्वरोहंस्वाधीनोहमन्येषांचाहंनियंता
अहंभोगीस्वतएवभोगीनादृष्टादिभिःसिद्धोहंस्वतःसिद्धोहंनक
१४ दाचिददृष्टादेःतथास्वतएवबलवान् स्वतएवसुखी १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १४ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
षो॰

54

परमार्थप्रपा टीका ७

किंच असाविति असौ वर्तमानः शत्रुर्मया हतः अपरान्‌ भविष्यतोपि
शत्रून्‌ हनिष्ये सिद्धः कृतार्थः तदकं सषामनोरथश्रेण्यमाधुर्यो
न्मोहितो दिवा रात्रौ सामंतं स्वं विभुं जनत्रयेरोपयति जीवितमिति १४॥

वनमालीटीका ८

तेषां लोभं प्रपंचात्क्रोधं प्रपंचयति असाविति असौ चैत्रनामा मया हतः
शत्रुरतिदुर्जयः अत इदानीं मनायासेनापरानपि शत्रून्‌ हनिष्ये च ह
निष्यामि च कारा तेषां धनमपि ग्रहीष्यामीत्यर्थः ननु सर्वेषामी
श्वराधीनत्वात्कथं त्वया सर्वे हंतव्या परास्तत्राह ईश्वरोहमेवातोम
त्तुल्योधिको वा कश्चिन्नास्ति किमनेकरिष्यति वराकाः इत्यभिप्रायेण
श्वरत्वविहरणोनियस्मादहं भोगी सर्वभोगोपकरणोरूपेतः सिद्धो
हं पुत्रभृत्यादिभिः सहायैः संपन्नः स्वतोपि बलवान्‌ अतएव सु
खी सर्वथा नीरोगः १४॥

ऊसमैवतयंती ९

एवं तेषां धनतृष्णां प्रपंचेदानीं दुर्भावं प्रपंचयति असौ मयेति
मया अतिधीरेणातिबलवता सौयं तदन्ननामा शत्रुर्हतो मारितः अपि
निश्चयेनापरानप्यन्यान्‌ शत्रून्‌ हनिष्यामि मत्तः कोपि न जीविष्यतीत्यर्थः
वधाहनने तेषां धनदारादीन्‌ स्वबाहुबलेनाहरिष्ये यपि निश्चयेनाप
नर्षिष्यामीति स्ववितर्कः ननु त्वमपीश्वराधीनो भवे तं विना कथमरी
न्‌ जेष्यसीति चेत्तत्राह ईश्वरोहमिति अहमेवेश्वरः सर्वेषां नियंता
स्वतंत्रोन कोपि मदन्य ईश्वरोस्तीत्यर्थः नन्वीश्वरः सर्वयज्ञकर्मणां
भोक्ता त्वं कथं भवसीति चेत्तत्राह भोगी स्वतो निखिलभोगसंपन्नो
हमेव नान्यः नन्वीश्वरस्सिद्ध इति चेत्तत्राह सिद्धः स्वतः प्रत्यवसि
द्धोहमेव सत्तुपरोक्षः केन दृष्टः स्वपुष्पवदित्यर्थः नन्वीश्वरप्रसा
दादेव सर्वेषां बलं सुखं च भवतीति चेत्तत्राह बलवान्सुखी स्वतएवाहं
बलवान्बलिष्ठः तथा स्वतएवाहं सुखी न त्वीश्वरात्‌ यदि कश्चिदीश्व
रं कल्पयति तर्हि ईश्वरं मामेवेश्वरं कल्पयतु मत्तोऽन्यस्य स्वतंत्रता
नुपलब्धेरिति वेदं मन्यते १४॥

+ एवंलोभप्रपंच्यतदभिप्रायकथनेनैवतेषांक्रोधंप्रपंचयति ॥

मधुसूदनीटीका १४ ॥

+ असौदेवदत्तनामामयाहतः शत्रुरतिदुर्जयः अतइदानीमनायासेनहनिष्येहनिष्यामिचापरानसर्वानपिशत्रून् नकोपिमत्सकाशाज्जीविष्यतीत्यपेरथः चकारात्रकेवलंहनिष्यामितान् किंतुतेषांधनदारादिकमपिग्रहीष्यामीत्यभिप्रायः ननुत्वयेवहएपसामर्थ्यात्त
नुल्यानांवादधिकानांवाशत्रूणांसंभवादित्यतआह ईश्वरोहंनकेवलंमानुषोयेनमत्तुल्योधिकोवाकश्चित्स्यात् किमेतेकरिष्यंतिवराकाः सर्वथानास्तिमत्तुल्यः कश्चिदित्यनेनाभिप्रायेणेश्वरत्वंविवृणोति यस्मादहंभोगीसर्वैर्भोगोपकरणेरुपेतः सिद्धोहंपुत्रभृत्यादिभिःसहायैःसम्पन्नःस्वतोपिबलवानन्यनितेजस्वीसुखीसर्वथानीरोगः
[illegible] १४ ॥

महानंदीटीका ११

एवंप्रपंच्यतत्स्थानांतदभिप्रायकीर्तनात् संप्रपंचयतिक्रोधंतेषांश्रीहरिरव्ययः १ मयासौदेवदत्ताख्योहतः शत्रुः सुदुर्जयः हनिष्याम्यपरान्सर्वानपशत्रून्स्वेनचअपरैरपिस्वयमस्त्रैः संख्येकोजीवनेक्षमः नकेवलंहनिष्यामिकिंतुतेषांधनादिकं २ गृहीष्यामीत्यभिप्रायस्वकारादवगम्यते ननुत्वत्सामर्थ्यमीदृशोह्ययतोपरे तत्तुल्याश्चाधिका
१४ किंनशत्रवस्तत्रवोच्यते नकेवलंमनुष्योस्मियेनतत्तुल्योधिकोथवा ५
कश्चिस्यादेतएतेकिंकरिष्यंतिवराककाः सर्वथानास्तिमत्तुल्यः कश्चिदेवेश्वरोस्म्यहं विवृणोतीश्वरत्वंचतदभिप्रायतोहरिः यतोहंभोगसामग्रीयुतः सिद्धोहमित्यतः ६ पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तः स्वतोपिबलवानहं सर्वथाहंचनीरोगोस्यतनुर्वैपरतोयुतः ८ १४ ॥

नीलकंठटीका १५ ॥

क्रोधपरायणत्वंकामपरायणत्वंचदर्शयन्नाभ्यामर्थाभ्यामाह असाविति ईश्वरःसमर्थःसर्वेषांनिग्रहे सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः बलवान् विषयोपभोगसमर्थः अतएवसुखी १४ ॥

आनंदीटीका १५ ।

सिद्धः सम्पन्नादिनासम्पूर्णमनोरथः ॥ १४ ॥

श्री: गी: टी: बो:

55

रामकंठीटीका १४

इदं चान्यद्दत्तादि भविष्यति सत्वमापत्स्यते न तथासौ कश्चिद्विषु
धीपादितः परानपि तैस्तैरुपायैर्व्यापादयिष्यामि तथाहमीश्व
रो द्रव्यपुरुषादीनां स्वामी न तथाहं भोगी विषयसुखानुभविनास्मि
द्धो लब्धप्रतिष्ठोहं न तथा बलवान्दार्ढ्यगुणकोहं न तथा सुखी स्वीक
नाभिलषितविषयः १४ ॥

लासिकी [illegible]टीका १५

किंच ईश्वरो द्रव्यपुरुषादीनां स्वामी भोगी विषयसुखानुभविता ॥
सिद्धः कृतकृत्यः १४

पंचोलेटीका

असाविति मया असौ दुर्जयः शत्रुर्हतः अपरानपि वराकान्हनि
ष्ये अहं ईश्वरः समर्थः अन्यो नास्ति अहं भोगी भोगवान्सर्व
प्रकारेण सिद्धः संपन्नः पुत्रैः न मत्तोऽन्यो बलवान्सुखी वाहं एव १४

द्रणावीरमतिबोधिनी

किंच असाविति असौ देवदत्तो नाम मया हतः शत्रुरिति हनि
ष्ये वापरानु दुर्जयानपीति सर्वसत्व ईश्वरोहमित्यादिलक्षणं
अहंकारं च स्वस्मिन्नयमेवमन्यमानाश्च ते इति १४॥

मधुभाष्य

१४॥

भाषा अनुवाद १४

और इस शत्रुको हम मार डालेंगे और इस को मार लिया है
और हमजो चाहैं सो करैं हमकर्ता का स्मरण तो क्षण
भर भी नहीं और हम भोगी हैं हम सिद्ध है जो कुछ करना
करचुके हैं हम बलवान हम सुखी हैं इन सब बातो का
स्मरण तो क्षण भर भी नहीं भूलते परकाल बलवान्
की सुध को तो एक वार्गी ही भूलगये हैं कि वह का क
रेगा १४

दोहा

यह मैने रिपुहत कियो हतहुंगो फिर और में समर्थ हों भो
गी हों सिद्ध सुखी बल मोर १४॥

50

आढ्योभिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया
यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः

१५ शांकरभाष्यटीका १

आढ्यइति आढ्योधनेनाभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादिसंप
न्नस्तेनापि न मम तुल्योस्तिकश्चित् कोन्योस्ति सदृशस्तुल्योमयाकिं
च यक्ष्ये यागेनाप्यन्याननभिभविष्यामि दास्यामि नटादिभ्यः मोदिष्ये
हर्षातिशयंप्राप्स्यामीत्येवं अज्ञानेन विमोहिताः अज्ञानविमोहिताः
अविवेकभावमापन्नाः १५ ॥

आनंदगिरिटीका २

विद्याहृतधनाभिजनैः मत्तुल्योनास्तीत्याह आढ्यइति तथापिया
गदानाभ्यांतत्फलेन वा कश्चिद्द्वितीयोभविष्यतीत्याशंक्याह किंचे
ति नच तेषामेषोभिप्रायः साधीयानित्याह इत्येवमिति १५ ।

स्वामिकृतटीका ३

किंचाढ्यइति आढ्योधनादिसंपन्नः अभिजनवान्कुलीनः यक्ष्येया
गाद्यनुष्ठानेनापिदीक्षितांतरेभ्यः सकाशात्महतींप्रतिष्ठांप्राप्स्यामि
दास्यामिस्तावकेभ्यो मोदिष्येहर्षंप्राप्स्यामीत्येवंज्ञानेनविमोहितामि
थ्याभिनिवेशंप्रापिताः १५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अभिजनवान्बंधुजनवान्दास्यामिगोभूहिरण्यादिअर्थिभ्योवित
रिष्यामिमोदिष्येहर्षातिशयंचप्राप्स्यामीत्येवमज्ञानविमोहिताः अ
विवेकेनविमोहिताःसंतः १५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

आढ्येति अहंस्वतआढ्योअभिजनवानस्मिस्वतएवोत्तमकुलेप्रसू
तोस्मि अस्मिंलोकेमयासदृशःकोन्यः स्वसामर्थ्यलब्धसर्वविभवो
विद्यतेयक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः ईश्वरानुग्रहनिर
पेक्षेणस्वयमेवयागदानादिकंकरिष्यामीत्यज्ञानविमोहितामन
न्यन्ते १५ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
षो॰

51

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच आढ्य इति आढ्यो धनसमृद्धः अभिजनवान्कुलीनः मया सदृशः कोस्ति न कोपीत्यर्थः अथ असामर्थ्यादिप्यर्थ मनोरथानाह यक्ष्य इति यक्ष्ये यागं करिष्ये दास्येनलाभारादिना दानं करिष्ये एवं लोकोत्तरकरणेन मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामि इत्यज्ञानेन मोहिता मिथ्याभिनिवेशं प्रापिताः १५ ॥

वनमालीटीका ८

आढ्यो धनवान् अभिजनवान् कुलीनो ऽप्यहमेवास्मि अतः कोन्योस्ति सदृशो मया न कोपीत्यर्थः यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि दास्यामि धनं स्तावकेभ्यो नटादिभ्यश्च ततश्च मोदिष्ये मोदं हर्षं प्राप्स्ये नर्तक्यादिभिः सहेत्येवमज्ञानेनाविवेकेन विमोहिताः १५ ॥

हनुमद्वैजयन्तीटीका ९

पुनरपि तेषां दुष्टतामाह आढ्योभिजनवानिति आढ्यः स्वतएव द्रव्यादिसम्पन्नोहमस्मि न तु केन तु केन चिन्निमित्तेन अभिजनवान्कुलीनश्चाहमेवास्मि नान्यो मया सदृशः अपरः कोस्ति न कोपीत्यर्थः अनेनाहं स्वसामर्थ्येनैव यक्ष्ये यज्ञं करिष्ये दास्ये स्वबलेनैवाहं दानं करिष्ये मोदिष्ये स्वसामर्थ्येन दुर्लभं स्वबलेनैव प्राप्य हर्षं प्राप्स्ये यद्वा स्वबलेनैवाहं परद्रोदिष्याङ्गनानां सङ्गतिं करिष्ये दास्यामि तासां मधपानादि खण्डयिष्यामि मोदिष्ये ताभिः सह स्वंगहं हर्षं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानविमोहिताः सन्तस्ते जनाः नरके पतन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः १५

मधुसूदनीटीका १०

न तु धनेन कुलेन वा कश्चित्तत्तुल्यः स्यादित्यत आह

आढ्यः धनवान् अभिजनवान् कुलीनोप्यहमेवास्मि अतः कोन्योस्ति मया सदृशो न कोपीत्यर्थः यागेन दानेन वा कश्चित्तुल्यः स्यादित्यत आह यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि दास्यामि धनं स्तावकेभ्यो नटादिभ्यश्च ततश्च मोदिष्ये मोदं हर्षं लप्स्ये नर्तक्यादिभिः सहेत्येवमज्ञानेनाविवेकेन मोहिताः विविधमोहभ्रमपरम्परां प्रापिताः ॥ १५ ॥

सदानंदीटीका ११

कश्चिद्देनेन किं नस्यात्त्वत्तुल्योत्रकुलेनवा २मयाग्राहयनीयस्माद्दद्देमेन्तु ३०
मत्समः १ कुलीनोप्यहमेवास्मि न कश्चिन्मत्समोपरः यागेनवाप्य
दानेन कोप्यस्तीहमत्समः २ अन्यान भिभविष्यामि यागेनाहं तथा
परान् दानेन स्तावकेभ्योहं धनं दास्यामि पुष्कलं ३ हर्षं लप्स्येन
तोहं वैनर्तकादिभिरेवचरइत्येवमविवेकेन प्रापिताबहुविभ्रमं १५

नीलकंठीटीका १२

आढ्योधनी अभिजनवान्कुलीनः अज्ञानेन अविवेकेन मोहिताः
विविधंभ्रमंप्रापिताः ॥१५ ॥

श्रीधरीटीका १३

आढ्योधनवान् अभिजनवान्कुलीनः वंधुपरिवारयुक्तश्च १५

रामकंठीटीका १४

तथा आढ्योधनवानभिजनवान्कुलीनोहं किं बहुना कः परो मया
तुल्योविद्यते तथा यक्ष्ये यज्ञानाचरिष्यामि दास्यामि तथा मोदिष्ये
हर्षमनुभविष्यामीत्येवं विधे भूतवर्तमानभविष्यत्कालभावि
षु शरीरविषयादिषु निमेषु भावेषु विकल्पमनेकप्रतिदर्शं विघमा विदधतो
नत्वान् १५ ॥

लाभिली धनपतीटीका १५

किंच आढ्योधनादिसंपन्नः अभिजनवान्कुलीनः किं बहुना कोम
यासदृशोन्योस्ति न कोपीत्यर्थः यक्ष्ये यागेनान्यानभिभ
विष्यामि दास्यामि स्तावकेभ्यो नटनर्तकादिभ्यश्च तनश्च मो
दिष्ये हर्षं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेनाविवेकेन विमोहिता मिथ्या
भिनिवेशं प्रापिताः [illegible] १५ ॥

पैशाचीटीका

अहमाढ्य इति अहमाढ्यः धनेन संपन्नः अभिजनवान्कुलीनः
सद्वृत्तः श्रोत्रियत्वादिसंपन्नोहमस्मि मया सदृशः अन्यः कोपि

नास्ति अहं यस्य यज्ञेनापि अन्यान् अभिभविष्यामि नटादिभ्यो दास्यामि दानं मोदिष्ये अतिशयेन हर्षं प्राप्स्यामि इत्येवम् अज्ञान विमोहिताः अविवेकभावमापन्नाः १५

58

रसवीरसमिद्धोयिनी ॥

किंवाढ्य इति आढ्यो धनादिसंपन्नोभिजनवान्कुलीनो तत एव मया समोन्यः कोस्ति यक्ष्येहमेव यागाय तदनुष्ठानेन महतीं प्रतिष्ठां प्राप्स्यामीत्यर्थः दास्यामि धनं दानं साकं करिष्यामीत्यर्थः इति हर्षं तस्य कर्मणः स्वधर्मस्य फलेन मोदिष्ये स्वर्गं गत्वा तद्भोगेनानुमोदिष्ये इत्याढ्यत्वबलवर्णनेनापि धर्मदेनाहंकृताः स्वीत ज्ञान विमोहिताउच्यंते इति १५ ॥

मधुमाधव

१५ ॥

भाषा अनुवाद १५

और हम धनी हैं हम अभिजनवान् अर्थात् कुलीन तथा यज्ञ
दान आदि जो कभी किया तो समझते हैं कि हमारी बराबर
और किसीने नहीं किया लोगो मे हम बडी प्रतिष्ठा पावेंगे अ
र्थात् प्रशंसा होगी और जो कोई हमारी स्तुति करेगा उसको
हम धन वस्त्रादि देयंगे औ उसपर प्रसन्न होयगे इस प्रकार
के मनुष्य अज्ञानसे विमोहित मिथ्या अभिनिवेशको प्रापक
हैं [illegible]ठे मनोरथो मे डूबे हैं १५ ॥

दोहा

होंधनवान कुलीन हों और को है मोहि समान यज्ञकर देआ
नंद हों मोहित यह अज्ञान १५॥

59

अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमाहृताः प
सक्ताः कामभोगेषुपतंतिनरकेऽशुचौ १६

शांकरभाष्यटीका १

अनेकेति अनेकचित्तविभ्रांताउक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं
भ्रांताअनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमाहृताः मोहोविवेकोऽज्ञा
नंतदेव जालमिवावरणात्मकत्वेन समाहृताः प्रसक्ताः
कामभोगेषु काम्यन्तइति कामाः विषयास्तेषामुपभोगेषु का
मभोगेषु तत्रैव निषण्णाः संतस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति
नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

उक्तप्रकारविपर्ययेण कृत्याकृत्यविवेकविकलानां किं स्यादित्य
पेक्षायामाह अनेकेति कामा विषयास्तेषां भोगेषु तत्प्रयुक्तेषू
पभोगेष्विति यावत् १६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूतायत्स्यात्तच्छृणु अनेकेति अनेकेषु मनोरथेषु प्र
वृत्तंचित्तमनेकचित्तं तेनविभ्रांताविक्षिप्तास्तेनैवमोहमयेनजाले
नसमाहृताः मत्स्याइवसूत्रमयेनजालेनयंत्रिताः एवंकामभोगेषु
प्रसक्ताअभिनिविष्टाः संतः अशुचौकश्मलेनरकेपतंति १६ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अनेकचित्तविभ्रांताः अवस्थिताः जाल इवमोहः कामभोगेषुप
तंतिनिषीदंति १६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अनेकेति ईश्वरादिसहकारमृतेस्वेनैवकर्तुंशक्यमितिकृत्वाएवंकु
र्यामेतच्चकुर्याममन्यच्चकुर्यामित्यनेकचित्तविभ्रांताअनेकचित्तत
याविभ्रांताः एवंरूपेणमोहजालेनसमाहृताःकामभोगेषुप्रक
र्षेणसक्ताः मध्येमृताअशुचौनरकेपतंते १६ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

स्पष्टार्थं १६ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच अनेकेति अनेकेषु व्यर्थमनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तमनेकचित्तं तेन विशेषतो भ्रान्तास्तेषामुद्धारः कदापि नास्तीत्याह मोहजालसमावृता इति यथा सूत्रमयजालान्तः प्रविष्टानां मत्स्यानां न प्रतिनिर्गमः तथा मोहजालसमावृतानां कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः अशुचौ कल्मषरूपे नरके पतन्ति अशुचिनरके भवति तत्प्राप्त्यवस्थितिः सर्वोऽस्य प्रजागरवस्थायाः एवमवसरे न्मस्य यत्मिथ्यात्वप्रतीयते स्मादिवतथ्यापतिषड्रूपस्थितिभिः स्वामव्यवहाररूढ्यातेनन्नाग्रव्यवहारस्यापि मिथ्यात्वदर्शितमासीदिदानीं तस्य स्वरूपेणैव मिथ्यात्वं मनोरथरूपत्वेन भगवताऽविस्तरेण प्रकटीकृतं १६ ॥

वनमालीटीका ८

उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैस्तत्तत्संकल्पैर्विविधं भ्रान्ताः यतो मोहजालसमावृताः मोहो हिताहितवस्तुविवेकासामर्थ्यं तदेव जालमावरणात्मकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तेन सम्यगावृताः सर्वतो वेष्टिताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन परवशीकृता इत्यर्थः अत एव स्वानिष्टसाधनेष्वपि कामभोगेषु प्रसक्ताः सर्वथा तदेकपराः प्रतिक्षणमुपचीयमानकल्मषाः पतन्ति नरके कुम्भीपाकवैतरण्यादौ अशुचौ विण्मूत्रश्लेष्मादिपूर्णे १६

श्रीमद्वैजयन्तीटीका ९

किंच अनेकचित्तेति अनेकचित्तविभ्रान्ताः अनेकेषु चिरकालयत्नसाध्येषु पशुपुत्रकलत्रधनादिषु वस्तुषु पतितेन तत्तल्लालनाद्यासक्तेन विभ्रान्ताः विक्षिप्ताः अत एव मोहजालसमावृताः तत्तद्विषयेषु यो मोहो वैचित्र्यं स एव जालं तेन समन्तादावृताः मत्स्या इव ततस्ततोऽप्रमनस्ततो निर्गन्तुमसमर्था इत्यर्थः कामभोगेषु कामेन स्वेच्छारूपेण न तु शास्त्रविहितेन ये भोगास्तेषु प्रसक्ताः अभिनिविष्टाः सन्तोऽयशिमध्ये मृतास्तर्हि अशुचौ महारौरवकालसूत्रवैतरण्यादावतिकष्टरूपे नरके निरये

पतंति नरकेऽशुचावित्यनेनैवाशुचित्वे सिद्धेपि पुनर्ग्रहणस्यायमा
शयः सक्ता हृष्टा ब्रह्मादीनां सत्यादिमहर्लोकांतवासिनां हृष्टा
स्वर्गेंद्रादिलोकस्तेहृष्टा मनुष्यलोकस्तेहृष्टाश्चश्वकरादियो
निरिमेवं शर्वं शर्वं तदुत्तरोत्तरेषां लोकानामनाधिककष्टत्वेन न
रकत्वसिद्धे यश्चशुचित्वं नास्ति यतस्तेषु नारकन्यो नो भयि सुखदुः
खं तत्तः वैतरण्यादिषु तत्केवलं दुःखं पूजयवनतत्स्वगंधलेशो
पीति १६

मधुसूदनीटीका ९

उक्तप्रकारैरनेकैः चित्तैस्तत्तदुष्टसंकल्पैर्विविधं भ्रान्ताः यतो
मोहजालसमावृताः मोहो हिताहितवस्तुविवेकासामर्थ्यं त
देव जलमावरणात्मकत्वेन बंधहेतुत्वात् तेन सम्यगावृताः
सर्वतो वेष्टिताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन परवशीकृता इ
त्यर्थः अत एव त्वानिष्टसाधनेष्वपि कामभोगेषु प्रसक्ताः स
र्वथा तदेकपराः प्रतिक्षणमुपचीयमानकल्मषाः पतंति नरके
वैतरण्यादावशुचौ विण्मूत्रश्लेष्मादिपूर्णे [illegible]
[illegible]
[illegible] १६ ॥

सदानंदीटीका ११

ततैर्दुष्टैकसंकल्पैरनेकैः प्रागुदीरितैः कामिनो विविधं भ्रान्ता
मोहजालेन वेष्टिताः १ मत्स्या इव हि सौत्रेण जालेन विवशीकृ
ताः सानिष्टसाधनेष्वेव कामभोगेषु तत्पराः प्रतिक्षणं वर्द्धमान
कल्मषा नरकेऽशुचौ २ पतंति श्लेष्मविण्मूत्रपूर्णे वैतरणीमु
खे ४ १६ ॥

नीलकंठीटीका १२

अनेकं नास्ति एकं चिंतनीयं यस्मात्तत् अनेकं वक्ष्यविषयेषु सर्वो
त्कृष्टलग्नं चित्तं येषां ते अनेकचित्तास्ते च ते विभ्रान्ताश्च किमिदमा
दौ साधनीयमिति विशेषेण भ्रान्ताः आकुलाः अनेकचित्तविभ्रान्ताः
मोहः असत्स्वपि सद्बुद्धिः स एव जालं तेन सम्यगावृताः प्रसक्ताः
प्रकर्षेण लग्नाः अशुचौ विण्मूत्रादिमये १६ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
षो॰

61

आनंदीटीका १६

अशुचावतंतामेथेनिरयेनरकेगर्भवासेच १६ ॥

रामकंठीटीका १६

बहुविधमनेकरूपंचित्तंयेषांते तथा तएवविभ्रांतास्तत्वावगमाभावाद्विशेषेणभ्रांताअनवस्थिताः यतोमोहस्यैवतमो. रूपस्याज्ञानस्यवशंगताः तथारतेच्यंप्रापा स्ततस्वकामानांशब्दादिसुखानांभोगेनुभवेप्रसक्ताः अत्यंतपरत्वरूपेणप्रकर्षेणसक्तानिमग्नचित्ताः [illegible] । १६ ॥

लामिकी [illegible]तीटीका १६

किंच अनेकैरुक्तप्रकारैश्चित्तैर्दुष्टसंकल्पैर्विशेषेणभ्रांताअनवस्थिताविक्षिप्ताः मोहः अविवेकएवजालंमानायस्तेनसमागाहृतामत्स्याइवनियंत्रिताः तथाविषभोगेएवप्रकर्षेणसक्तालीनचित्ताः एवंविधाऽकृतलक्षणाः ऊक्षा अशुचौविण्मूत्रपूरीषादिपूर्णेनरकेवैतरण्यादौपतंत्यवपत्एनिमज्जंति [illegible] ॥ १६ ॥

पैठोलेटीका

एवंभूतायत्प्राप्नुवंतितदाह अनेकेति अनेकचित्तविभ्रांताः पूर्वोक्तप्रकारैरनेकधाचितसंकल्पैः विविधंभ्रांतामोहजालसमावृताः मोहोऽविवेकः अज्ञानेनदेवाऽऽवरणात्माकत्वात जालमिवजालंतेनसमावृताः कामभोगेषुप्रसक्तास्तैर्वासक्तास्तेनबहुसंचितकल्मषा अशुचौवैतरण्यादौनरकेपतंतिनरकेनिवासोभवति १६

रसावीरसमिद्धांथिनी ॥

अत्येवंरूपेष्वनेकेषुमनोरथेषुचित्तंप्रवृत्तंयेषांतेनेकचित्ता अ

तएव विभ्रांताविक्षिप्तबुद्धयो मोहजालसमावृता मोहो ममता
लक्षणः सएवजालंबंधनंतेनसमावृतास्तदंतर्गता अतएवच
कामोपभोगेषुप्रसक्ता आविष्टांताःकरणा एतादृशास्ते फ
लमाह पतंतिनरकेऽशुचाविति अशुचौ पापरूपेनरके पतं
तीत्यर्थः १६॥

मधुभाष्य

१६

6

भाषा अनुवाद १६

ऐसे मनुष्य जिस प्रकार का फल पावते हैं सो सुनो कि अनेक चित्त करके मनकी लाषा अभिलाषा मे प्रवृत्त जो चित्त तिससे विक्षेप को प्राप्त ये लोग सोई सोई मोहमय जाल से घेरे हुये अर्थात् सूतके जालसे बद्ध मत्स्य के समान वन्धे है और काम भोग मे आसक्त होके अशुचि जो क्लेशयुक्त नरक तिसमे हीं पड़ते हैं । १६ ॥

दोहा

बहुत चित्त विभ्रांत हि मोहजालयुत होय कामभोगमें सक्त है अशुचि नरक परैं सोय १६ ॥

63

आत्मसंभाविताः स्तब्धाः धनमानमदान्विताः
यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं १७॥

शांकरभाष्यटीका १

आत्मेति आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतयात्मनैवात्मनि संभा
विताः आत्मसंभाविताः न साधुभिः स्तब्धा अप्रणतात्मानो धनमा
नमदान्विता धननिमित्तो मानो मदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्वि
ता यजंते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दंभेन धर्मध्वजितया अविधि
पूर्वकं विहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितैः १७॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतीते
रयुक्तं वैतरण्यादौ पतनमिति चेत्तत्राह आत्मेति आसुरीं संपद
मभिजातेः धर्मज्ञानमेव संदीयते प्रवृत्तेरपि वैदिके कर्मणि
नैवगुणमित्युक्तं १७॥

[illegible]स्वामिकृतटीका ३

यद्यप्येतिचयस्तेषां मनोरथ उक्तः स केवलं दंभाहंकारादिप्रधान एव
न तु सात्विकश्चेत्यभिप्रायेणाह आत्मसंभाविता इति द्वाभ्यां आत्मनै
व संभाविताः पूज्यतां नीता न तु साधुभिः केश्चिदत एव स्तब्धा अन
म्राः धनेन यो मानस्तु मदश्च ताभ्यामन्विताः सन्तः ते नाममात्रेण ये य
ज्ञास्तैर्नामयज्ञाः यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिनाममात्रप्रसिद्ध
ये ये यज्ञास्तैर्यजंते कथं दंभेन न तु श्रद्धया अविधिपूर्वकं च यथा भवति
तथा १७॥

पिशाचभाष्यटीका ४

आत्मनासंभाविताः पूजिताः स्तब्धाः गुरुदेवतेष्वप्रणताः धननिमि
त्तो मानो धनमानस्तु मदश्च धनमानमदौ ताभ्यामन्विताः यजंते पूजयं
ति नामयज्ञैः नामप्रधाना यज्ञाः दंभेन धार्मिकत्वख्यापनेन अविधि
पूर्वकं १७॥

रामानुजभाष्यटीका ५

आत्मेति आत्मनैव संभाविताः आत्मनैवात्मानं संभावयंतीत्यर्थः
स्तब्धाः परिपूर्णंमन्याः न किंचित्कुर्वाणाः कथं धनमानमदान्विताः

श्री॰ गी॰टी॰ षो॰ यनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितमदान्विताः नामयज्ञैर्नामम
योजनैर्यजंते यज्ञं नेतरदपीदं मे न यष्टुं तत्ख्यापनाय अविधिपूर्वकं अय
थोदितं यजंते ने वेदूक्तानुतायजंनरस्मात् १७ ॥

64

अभिनवगुप्तटीका १६ ॥

स्पष्टार्थ १७

परमार्थप्रपाटी १७

अद्य मनोरथपदयं संभावितो संभावितस्य तत्र दैनंदिनान्नपानादिवि
षयभोगमनोरथसंभावितः सोपि दैवाधीनत्वात्तात्कालिकः असंभावि
तस्तु राज्यप्राप्त्यादिसकलभोगैर्मनोरंजनेन प्रवमस्य मिथ्याभूतत्वं ॥
ज्ञानेनापि मनोरथापरंपरामातन्वतितेषामुद्गारः कदापि नास्तीत्यर्थः
तदुक्तं टिप्पणिकासु स्वाप्नसविद्रःस्वमनसैव तथापि तस्यानुभव
स्तदानीं तथैव भुक्ता राजनस्य मिथ्यामनोरथास्तेन विनानुभूतिं स
वेतस्तनुभूतामखिलोपि स्वान्मनोरथमयो व्यवहारः सुक्तिनस्त्वनु
भवादनेवलं तत्कथा तमुदितं मनिवर्येः स एव पतिकल्पितेरपिरुष
वसंभावितैर्मनोरथशतैः करोत्यनुदिनं मनोरंजनं तिजाउषिके
नार्थतावद्दितितावन्नैवास्यधीः कथं तत्परिवर्णितेन नुभ्रतामन
होमूढतेति विस्मयरासाभर्थीख्यानं मनोरथानां न समाप्तिर १
स्त्रिवर्षायुतैरण्यथ ॥ वापिलदेः । सुखेषु सुखेषु पुनर्नवानामुत्पन्न
यः संतिमनोरथानां पञ्चागतायौवतिनस्यजाताः दोरैस्य संयोग
मिताः प्रसूताः दृष्टाः सुतास्तनयप्रसूतिं दृष्टुं पुनर्वांछतिमेतरा
त्मियज्ञीवतो नैव मनोरथानामंतोस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य मनोरथा
सक्तिपरस्य चित्ते न जायते वै परमार्थसंगतिः किंच यात्मनास्वैनैवसं
भाविताः पूज्यतां नीताः नान्यैः कैश्चित् तावैनैव स्तब्धा अनम्रा धनमा
नाभ्यां मदो गर्वस्तेनान्विताः संतोदंभेन यत्नैर्यजंतेन परमार्थबुद्धया ॥
तथापि यत्फलं प्राप्स्यावेति चेन्नाह अविधिपूर्वकमिति दयापा
त्रायपूज्याद्विरविधिस्तत्पूर्वकं कर्म फलायन भवतीत्यर्थः १७ ॥

वनमालीटीका १७ कथं सर्वथा नरकपात
न च तेषामपि किं विद्यागदानादीपहि निदर्शनात्

स्तथाह आत्मेति सर्वगुणविशिष्टा वयमित्यात्मनैव संभाविताः पूज्यतां प्रापिताः न तु साधुभिः स्तब्धा अप्रणयतो धनमानमदान्विताः धननिमित्तो यो मान आत्मन्यतिशयप्रत्यय[stain]स्तन्निमित्तश्च यो मदः परस्मिन् गुर्वादावप्यपूज्यत्वाभिमानस्ताभ्यामन्विताः स्तेनामयज्ञैर्नाममात्रयज्ञैर्नतु विवेकैः दीक्षितः सोमयाजीत्यादिनामसंपादकैर्वा यज्ञैरविधिपूर्वकम् विहितकर्तव्यतारहितैर्दंभेन धर्मध्वजितया न तु श्रद्धया यजन्ते अतस्ते तत्फलभाजो न भवन्तीत्यर्थः १७ ॥

हनुमद्वजयंतीटीका ९

एवं तेषां दुष्टाचरणे तेन नरकप्राप्तिमुक्त्वेदानीमशास्त्रीयं यजनप्रकारमाह आत्मेति आत्मसंभाविताः आत्मनैवात्मानं संभावयंति श्लाघंते न तु शास्त्रज्ञैः सज्जनैः स्तब्धाः अनम्राः सकृतकृत्यमन्यानाः किंचिदपि कर्माकुर्वाणा इत्यर्थः तदेवकृता यतो धनमानमदान्विता धनेन संपद्यमानेन च श्रीमत्पादो महाशया वितरमहंसो महाश्रमणो महारकुरुपाध्याय इत्येवं लब्धेन सत्कारेण यो मदो गर्वस्तेनान्विताः शुक्रासंतस्ते जनानाम यज्ञैरयंयजन्तिनाममात्रप्रयोजनैर्यज्ञैः प्रजाविधिभिः स्वकल्पिताः पारशनाथार्हतादिदेवताः दंभेन धर्मध्वजित्व्याजेनाविधिपूर्वकमशास्त्रविहितं यथा भवति तथा यजंते स्वयं विरक्तवेषाः संतः स्वसेवकानां गृहिणामभ्युदयाय पूजयंतीत्यर्थः १७ ॥

+ ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिककर्मणि यागहत्तादोषदृष्टिदर्शनादयुक्तं नरके पतनमित्याह ॥

मधुसूदनीटीका १०

+ सर्वगुणविशिष्टा वयमित्यात्मनैव संभाविताः पूज्यतां प्रापिता न तु साधुभिः केश्चित् स्तब्धा अप्रणयतो धनमानमदान्विताः धननिमित्तो यो मान आत्मनि पूज्यत्वातिशयाध्यासः तन्निमित्तो यो मदः परस्मिन् गुर्वादावप्यपूज्यत्वाभिमानस्ताभ्यामन्विताः तेनाम यज्ञै नाममात्रैर्यज्ञैर्न तु विवेकैर्दीक्षितः सोमयाजीत्यादिनाममात्रसंपादकैर्वा यज्ञैरविधिपूर्वकं विहितांगेतिकर्तव्यतारहितैः दंभेन धर्मध्वजितया न तु श्रद्धया यजन्ते अतस्तत्फलभाजो न भवन्तीत्यर्थः

श्री॰
गी॰टी॰

65

[illegible] ॥ १७ ॥

सदानंदटीका ११

तेषामपि हि केषांचिद्दैदिके शुभकर्मणि प्रवृत्तिर्योगदानादौ हृष्ण तेतोन साधनं १ नरके पतनं तेषामित्याशंक्याह तत्रैव सर्वगुणैर्विशिष्टास्सोवयमित्यात्मनैव ते २ पूज्यतां प्रापिता मूढै नेन केचित्सत्साधुभिः धनमानधनेहेतुर्योमानस्तद्धेतुकोमदः ३ तेनान्विताम रैर्नाममात्रैस्तत्काग गवर्जितैः धर्मध्वजितया मूढा यजंते श्रद्धया नत श्रुतोनफलभाजस्ते यागैरविधिपूर्वकैः किंतस्सतिभाजस्ते क्रूराः क्रूरविचेष्टिताः १७ ॥

नीलकंटीका १२

आत्मनैवात्मानं महांतं मन्यंते ते आत्मसंभाविताः स्तब्धाः अप्रणताः धननिमित्तो मानो गर्वो मदश्च ताभ्यामन्विताः धनमानमदान्विताः नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैः दंभेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानं स्वयमत्विक्पत्न्यादिपरिहीनं यजंते ॥ १७ ॥

आनंदटीका १३

आत्मसंभाविता अस्माभिर्यदुक्तं तदेव प्रमाणमित्यहंकारिणः अनपवस्तब्धा परस्मिन्पदे हरिं न प्रणताः यजंते नाम नामेत्यलीकार्थमव्ययं यज्ञैर्यद्यपि दंभेनात्मप्रतिष्ठार्थं यजंते तथाप्यविधिपूर्वकं यजंते परमेश्वरश्रद्धानेत्यर्थः १७ ॥

रामकंटीका १४

किंच ते पूर्वोक्तविशेषणा रजस्तमःप्रधाना आसुरसर्गभाजो जना यजंते नाम या ह्यलीकपर्यायः तेनालीकमेव निष्फलमेव यज्ञेन यागक्रियामनुतिष्ठंतीत्यर्थः अतो निष्फलत्वमेव यत एवंविधाः संतो दंभेनाफलत्वेन शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य यजंते किंविधाः संत आत्मसंभाविता आत्मसंभाविता आत्मनैव स्वयमेव संभाविता

+ ननु यद्येवं इत्युक्तास्तेषां यजनपरत्वात्कथं नरके पतनमित्याशंक्याह ॥

वयमेवंविधगुणविशिष्टा इति गृहीताभिमाना न तु गुणदोष
विचारनिपुणेन परेण केनचित्संभाविताः १७ ॥

लास्तिकी ——— [illegible]नीटीका १५

+ ते पूर्वोक्तविशेषणा रजस्तमःप्रधानासुरसर्गभाजो जना यजन्ते
नाम नामशब्दोऽलीकपर्यायः यज्ञैरलीकमेव निष्फलमेव य
जन्ते यागक्रियामनुतिष्ठन्तीत्यर्थः अथवा नामयज्ञैर्नाममात्रे
णैव यज्ञास्तैः यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिनाममात्रसि
द्धये ये यज्ञास्तैर्यजन्ते किंविधाः सन्तः आत्मसंभाविताः आत्म
नैव स्वयमेव न त्वन्यैः शिष्टैः साधुभिः संभाविता वयं सर्वगुणविशि
ष्टा इत्येवं पूज्यतां प्राप्ताः तथा स्तब्धाः प्रणामविषयेऽनम्राः
यतो धननिमित्ताभ्यां मानमदाभ्यामन्विताः अविधिपूर्वकं वि
हितेकर्तव्यतारहितम् दम्भेन धर्मध्वजितया न तु श्रद्धया यजन्ते
अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपंचयति १७ ॥

पंचोलेटीका

यज्ञ इति यस्तेषामभिमान उक्तः स केवलं दम्भाहंकारादिप्रधान
एवेति अभिनयेनाह आत्मेति द्वाभ्यां आत्मसंभाविताः सर्वगु
णविशिष्टतया आत्मनः एव संभाविताः स्तब्धाः अप्रणतात्मानः
धनमानमदान्विताः धनजनितो मानः मदश्च ताभ्यामन्विताः
ते दम्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं नामयज्ञैः नाममात्रैर्गौणा
नापूर्वकैर्यजन्ते १७ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

आत्मेति आत्मसंभाविता आत्मनैव स्वयमेव स्वस्मिन्संभाविताः
पूज्याः स्म इति संभावनां विदन्तो न परैः स्तब्धा अनम्राः धनमानम

66

दाम्भिता धननिमित्तो योमानो मदश्च ताभ्यामन्विताः सन्तो ना
मयज्ञैर्नाममात्रेण न तु तदुपासनया येयज्ञाः प्रादिष्यिताः सै
र्निमित्तभूतैः केवलं तु दंभेन धर्मध्वजितया न तु श्रद्धया ततएवा
विधिपूर्वकं यजंते इति धर्मध्वजिनः संभाव्यंते इति भावः १७

मधुभाष्य

१७

यज्ञ करिके औरोसे हम वडी प्रतिष्ठा पावें ऐसे जो उनके मनो
रथ जो पीछे पंद्रहे श्लोकमे कहा है वह अभिलाष केवल दंभ
अहंकार आदि प्रधान है सतोगुण प्रधान नही है इस अभिप्रा
य पर दो श्लोक से कहते हैं कि आप अपने मनसे सम्भावित
कहे महात्मा वने हैं पर कोई साधु उनकी प्रतिष्ठा नही कर
ते हैं इसीसे वे शुष्क अर्थात् अनम्र स्वभाव कहे कठोरचित्त
मनुष्य धनादि से जो मान औ अहंकार तिससे युक्त होके य
ज्ञदान आदि का तो केवल नाममात्रही है पर करते हैं इस वा
स्ते कि फलाना आदमी वडा यज्ञ करने वाला औ दानी है
ऐसे नाम प्रसिद्ध होय इस वासना से यज्ञ दान करते हैं व
ह यज्ञ करना कैसाहै सो कहते हैं कि वे खाली अपनी अप
नी ख्याति लाभ के लिये कीड और कुछ श्रद्धा से नहीं कर
ते हैं तो अविधि पूर्वक यज्ञ दान जैसे है यह भी तैसे ही
निष्फल है यह जानो । १७ ॥

दोहा

निज बडमाने अनम्र हे धन मान मद सोंहि नामयज्ञसें यज
तसो दंभ अविधि करमोहि १७ ॥

67

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोभ्यसूयकाः

शांकरभाष्यटीका १

१८ अहमिति। अहंकारमहंकरणमहंकारः विद्यमानैरविद्य
मानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्य
ते सोहंकारोविद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थ
प्रवृत्तीनांच मूलंतं परिहृत्य तथा बलं पराभिभवनिमित्तं
कामरागान्वितं दर्पं दर्पोनाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामती
ति सोयमंतःकरणाश्रयोदोषविशेषः कामं स्त्र्यादिविषयं
क्रोधमनिष्टविषयं एतानन्यांश्च महतोदोषान् संश्रिताः किं
च ते मामीश्वरं आत्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्म
साक्षीभूतं मां प्रद्विषन्तोमच्छासनातिवर्त्तित्वं प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तो
भ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां ~~सन्मार्गस्थानां~~ गुणेषु असहमानाः

१८ आनंदगिरिटीका २

ब्रह्मज्ञानात् पुनरासुराहृद्दोषोद्विजन्तइत्याह अहंकारमिति अ
हंकारमेव स्फोरयति विद्यमानैरिति अध्यारोपितैर्विशिष्टविषय
१का त्वादहंरस्याविद्यामूलत्वेनाविद्यात्मत्वमाह अविद्याख्यइति विवेकि
भिस्तस्यातियत्नादेव हेयत्वं सूचयति कष्टतमइति तदेव स्पष्टय
ति सर्वेति तंसंश्रिताइति संबंधः। कार्यकारणसामर्थ्यमक्रावि
शेषणं बलं अहंकारएव महदवधीरणापर्यंतत्वेन परिणतोद
र्पस्तं व्याकरोति दर्पोनामेत्यादिना। अन्यांश्च दोषान्मात्सर्यादी
दीन् केवलं उक्तमेव तेषां विशेषणं किंतु कष्टतमत्वमस्ति वि
शेषणांतरमित्याह किंचेति। यद्यपीश्वरंप्रति द्वेषस्तेषां संभाव्य
ते तथापि कथंस्वदेहे परदेहेषु चतंप्रतिद्वेषः नहितत्रभोक्ता
रमंतरेणेश्वरस्यावस्थानमित्याशंक्याह तद्बुद्धीति। तेषामीश्वरे

प्रति द्वेषमेव प्रकटयति मद्भासनेनेति ईश्वरस्य शासनं श्रुतिस्मृति
रूपं तदतिवर्तित्वं तदुक्तार्थज्ञानानुष्ठानपराङ्मुखत्वं १८ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादीन् संश्रिताः
सन्तः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु च विदंशेन स्थितं मां प्रद्विषन्तो य
जन्ते दंभयज्ञेषु श्रद्धाया अभावात् आत्मनो दुःखैव पीडा भवति तथा
पश्वादीनामपि अविधिना हिंसायां चैतन्यद्रोहमात्रमेवावशिष्यतेऽत
ति प्रद्विषन्तः स्वकं अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः
१८

पिशाचभाष्यटीका ४

अविद्यमानैरपि गुणैरात्मन्यध्यारोपितैरपि अहं गुणवानिति प्रतिप
त्तिरहंकारस्तमाश्रित्य मामीश्वरमात्मपरदेहेष्ववस्थितं प्रद्विषन्त
असहमानाः अभ्यसूयमानाः अभ्यसूयकाः आत्मपरदेहेष्वव
स्थितं ईश्वरेणामवत् गुणदोषानाविष्कुर्वन्ति १८ ॥

तैर्यद्दक्रमूनायजंतेदुस्याहं

रामानुजभाष्यटीका ५

अहमिति अनन्यापेक्षोऽहमेव सर्वं करोमीत्येवंरूपमहंकारमाश्रि
ताः तथा सर्वस्य करणे मद्बलमेव पर्याप्तमिति च बलं अतो मत्सदृशो
न कश्चिदस्तीति दर्पं च संश्रिताः एवंभूतस्य मम कामं मात्रेण स
र्वं संपत्स्यत इति कामं ममये निष्टकारास्तान् सर्वान् हनिष्यामीति
क्रोधं एवमेतान् संश्रिताः स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं सर्वस्य कार
यितारं पुरुषोत्तमं मां अभ्यसूयकाः द्विषन्तः कूटयुक्तिभिः मत्स्थि
तौ दोषमाविष्कुर्वन्तो मामसहमानाः अहंकारादिकान् संश्रिता या
गादिकं सर्वं क्रियाजातं कुर्वन्ति इत्यर्थः १८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थं १८ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तदेव प्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादीन् संश्रिताः आत्मपर
देहेषु विदंशत्वेनावस्थितं मां द्विषन्तः अविधिपूर्वकं यजन्ते मत्येव

स्वदेहे क्लेशयंति पश्चादिहिंसयान्यपरदेहे अतएवोभयत्रस्थं मामेव
द्विषंतः अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनां गुणदोषारोपकाः [illegible]
[illegible] ॥

वनमालीटीका ८

यद्वोदासामीत्यादिसंकल्पेन दंभाहंकारादिप्राधान्येन प्रवृत्ताना
मंतरंगाणां बहिरंगसाधनमपि यागदानादिकं कर्म न सिद्ध्यति अंतरं
गसाधनं तत्त्वज्ञानवैराग्यभगवद्भजनादिकं तेषां दूरापास्तमित्याह
अहमभिमानरूपो योऽहंकारः स सर्वसाधारणः स्वस्य महत्त्वाभिमा
नमहंकारं तथावलेपपरपरिभवनिमित्तदेहसामर्थ्यं दर्पं परावज्ञा
रूपं गुर्वाद्यतिक्रमहेतुं चित्तदोषविशेषं कामं मिष्टविषयाभिला
षं क्रोधमनिष्टविषयद्वेषमेव सं मोक्षमहत्तो दोषान्संश्रिताः एता
दृशाश्च विपत्तितास्तव भक्ता एता भविष्यंतीति चेत्तत्राह मामीश्व
रं आत्मनं स्वस्य देहे शेषभार्यापुत्रादीनां देहे तेषां मित्रतया स्थितं प्र
कर्षेण द्विषः द्वेषप्रकारास्तित्वं यदीश्वरः सर्वप्रेरकः सर्वं कारयति
चत्तर्हीदानीं क्रियामज्ञजीर्णं मामपि कारयतु अज्ञजीर्णं मां निवारय
तु यदि फलं प्रयच्छति तर्हि कर्म विना प्रयच्छतु न प्रच्छतस्थितं न नुकार
यति अतएवं तं च न निवारयति कर्म विना च फलं न प्रयच्छतीति नास्त्ये
वेश्वरः अतः अक्रतिस्मृतिरूपमदनुशासनानि प्रवर्तनं च महाद्वेषः
तपाज्ञालंघनमेव हि निमद्वेषः इति प्रसिद्धं लोके न केवलं गुर्वाद्यस्ता
न्यज्ञतेनानुशासंति तत्राह अभ्यसूयकाः गुर्वादीनां सन्मार्गान
वर्तिनां कारुण्यादिगुणेषु प्रतारणादिदोषारोपकाः अतेषु मदव
ज्ञानात् सर्वसाधनभ्रष्टत्वाच्च नरकपतनमेव तेषां तेनार्थः अतो भगवती
यो देहषादेभक्तापूतना तेषामितिभावः १८ ॥

ऊसमैवजयंतीटीका ९

सर्वथा ते सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यस्य मम शास्त्रस्य च दोषं निंदां च कुर्वं
त्येषां का गतिरित्याह अहंकारमिति अहंकारमहमेव स्वतंत्रः न्यायि
कारयितः सर्वकर्तृत्वमहं स्वेच्छरूपं बलं सर्वप्राणवैकरणे सामर्थ्य
मेवास्ति नान्यस्येति रूपं दर्पं मत्तः पराक्रमी को मिनास्तीति

+ यद्वेदास्यामीत्यादिसंकल्पेन दंभाहंकारादिप्रधानेन प्रवृत्तानामासुराणां बहिरंगसा
धनमपि यागदानादिकं कर्म न सिद्ध्यति अंतरंगसाधनं तु ज्ञानवैराग्यभगवद्भजनादि तेषां
दूरापास्तमेवेत्याह ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ षो॰ रूपकं कामं मदिच्छामात्रेणैव सर्वमिष्टं वस्तु संपत्स्यत इत्येवं रूपं
क्रोधं मदर्हमेवमस्मिनीयान् हनिष्यामीत्याकारकमेतानहंकारादीन्
संश्रितास्तत्र युक्ताः संतस्ते आत्मपरदेहेषु स्वस्य परेषां च देहेषु श
रीरेंद्रियादिसाक्षित्वेन यानि यंतृतया भर्तृतया चावस्थितं सर्वेश्वरं सर्वेश्वर
सर्वकारणभूतं मां तु मां च शास्त्रानुमद्विषयकमैहिकामुष्मिकफ
लसाधनप्रतिपादकं शास्त्रं प्रतिद्विषंतो वक्तया उपकुर्वंतो भवंति
तथाभ्यसूयकाः सर्वेश्वरस्य मम सर्वशास्त्रस्य च गुणेषु कूटयु
क्तिभिर्दोषानारोपयंतः १८ ॥

मधुसूदनीटीका ॥

+ अहमभिमानरूपो योऽहंकारः सर्वसाधारणः एतैस्त्वारोपितैर्गुणै
रात्मनो महत्त्वाभिमानमहंकारं तथा बलं परपरिभवनिमित्तं शारी
रगतसामर्थ्यविशेषं दर्पं परावधीरणारूपं गुर्वाद्यतिक्रमकार
णं चित्तदोषविशेषं कामं स्त्र्यादिविषयाभिलाषं क्रोधमनिष्टविषय
द्वेषं च कारणान्तरगुणाः संहिंसां तद्रूपं मात्सर्यमेवमन्यांश्च महतो
दोषान्संश्रिताः एतादृशा अपि पतितास्तेभ्यो नाप्यृताः संतो नरके
न पतिष्यंतीति चेत्तत्राह मामीश्वरं भगवंतमात्मपरदेहेषु आ
त्मनां तेषामासुराणां परेषां च तत्पुत्रभार्यादीनां देहेषु प्रेमास्पदे
षु तत्तद्बुद्धिकर्मसाक्षितया सन्तमपि प्रेमास्पदमपि द्वैदैवपरिपाका
त्प्रद्विषंतः ईश्वरस्य मम शासनं श्रुतिस्मृतिरूपं तदुक्तार्थानुष्ठान
पराङ्मुखतया तदतिक्रमणमेव प्रद्वेषः तदुक्तं वनः स्वपार्षत्वालंघन
मेवहितं तत्प्रद्वेषस्तु प्रसिद्धं लोके न नु गुर्वादयः कथं तान्मानुशास
ति तत्राहाभ्यसूयकाः गुर्वादीनां वैदिकमार्गस्थानां कारुण्यादि
गुणेषु प्रतारणादिदोषारोपकाः अतस्ते सर्वसाधनशून्या नरक एव
पतंतीत्यर्थः मामात्मपरदेहेष्वित्यस्यापरा व्याख्या स्वदेहेषु परदेहे
षु च चिदंशेन स्थितं मां प्रद्विषंतो यजंते दंभयज्ञेषु श्रद्धायाग
बोधवती तादृशानां नोपद्वेषो भवति तथा पश्वादीनामपि प्रवि
ष्टिनाहिंसया च तत्प्रद्वेषमात्रमवशिष्यत इति अपरा व्याख्या
आत्मदेहे जीवानाविष्टे भगवल्लीलाविग्रहे वासुदेवादिसमाश्रम

वा

नृष्णादिष्वमात्मानं प्रद्विषंतः तथा परदेहेषु भक्तदेहेषु प्रह्लादादि
समात्मस्वेषु सर्वदाप्याविर्भूतं मां प्रद्विषंतः इति योजना उक्तं हि नव
मे अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रिताः परं भावमजानंतो
मम भूतमहेश्वरं मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः इति अव्यक्तं व्यक्ति
मापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः इति वा अत्र तथा च भजंती येद्वेषात्र
भक्ताः स्तनत्वा तेषां संभवतीत्यर्थः
१८ ॥

सदानंदीटीका ११

यद्य इत्यादि संकलेशः प्रवृत्तानां विकर्मणि नेति यागादिधीप्रवृत्ति
हेतुः किं पुनरीश्वरे १ इति वैरणबोधादिना लब्धो माहं जगत्पतिः आ
रोपितगुणैः स्वस्य महत्त्वाभिमतिं श्रिता २ बलं शरीरसामर्थ्यं पर
भिभवकारणं परावधीरणं रूपं दर्पं गुर्वादिघातिक्रमं ३ कामं मिष्टा
भिलाषं च क्रोधं द्वेषमनिष्टके परेष्वपि सहिष्णुत्वमात्सर्यं वा तथा
परान् ४ संश्रिता महतो दोषान्नरकादिभयावहान् इहाप्यपि ते
भक्ताः भूताः संतानं नारकी ५ यातनां ते गमिष्यंति माशं काहरमा
पतिः मां श्रीनारायणं तेषामात्मरामं वपुः ष्वपि ६ परेषां चैव तत्स
त्रभार्यादीनां सरागिणं प्रमाणस्येषु देहेषु तन्महीकर्मसाक्षिणं ७
परेषामात्मदं श्रीमद्भगवंतं यथोदितं दुर्दैवपरिपाकात्ते प्रद्विषंतो
भ्यसूयकाः ८ नृमात्मसमाहेदं स्मृतिरूपात्परात्मरवोः स्मृतिस्त्र
नियमेवाज्ञेन उल्लंघ्य प्रवर्तंते ९ यातामंगीममहेषी स्यादिस्मृत्या
नियति नं अतः स्मृत्यर्थैवेरुत्वे प्रद्वेषो ममनापरः १० नन्नुगुर्वाद
यः शिष्टाः कथं तान्मानुशासति इत्यत्राह अभ्यसूयंति सर्वतः सज्ज
नेष्वपि देवमार्गे स्थितानां नैकारुण्यादिगुणेष्वपि प्रतारणादिदो
षाणामारोपणस्वभावकाः ११ स्वदेहे परदेहेषु विद्वेषेण स्थितं हि मा
प्रद्विषंतो यजंते ते दंभयत्नेषु हिंसया १२ यस्मादेवं यथाशास्त्रं सा
दौर्हार्दकारिणः हृष्यादीनां दिनापीडनं संरतेभ्यः स्वतोत्तरैः यद्वा
त्वदेहे भगवल्लीले विग्रहे ईश्वरे वासुदेवसमात्मस्मिन्न प्रद्युम्नादिविग्र

वाहवैदरी: स्मर्वपवैत:

श्री॰ मात् ५ द्विषंतस्त्वपयानानुदितस्य अहं सर्वैश्च द्विषंतं परदेहेषु मां
गी॰टी॰ हरिं प्रह्लादादिसमाख्येषु सदाविर्भूतमित्यपि १६।।१८।।
षो॰

70

नीलकंठीटीका १२ ॥

अहंकारोहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः बलं शारीरं धनाभिजननिमित्तं च दर्पं परावज्ञा कामं क्रोधं च संश्रिताः मां सर्वदेहेषु प्रविष्टं आत्मदेहे स्वदेहशोषणेन कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विध्यास्वरनिश्चयानिति वक्ष्यमाणदिशा परदेहे च हिंसादिना प्रद्विषंतः अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेषु शमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयंतः ।।१८ ॥

आनंदटीका १३

अविधिमेवाह मां परमेश्वरं स्वदेहे परदेहे च प्रद्विषंतः नास्तीश्वरः कश्चनेह कृतस्य कर्मणः परलोके फलद इति द्वेषयुक्ता अभ्यसूयंतो निंदंतः १८ ॥

रामकंठीटीका १४

तथा स्तव्याप्रणतिविषये प्रकृत्वरहिता यतो धना संयुक्ता मानमदाभ्यामहंकारात्मकाभ्यां युक्ताः तथाहंकारादीन्संश्रिताः इति गतार्थं तथाविधाः संतो मां परमात्मानं सर्वगतमज्ञानमोहितत्वादप्रत्यवमर्षेण प्रद्विषंतोपि निहन्तुं नाध्यवस्यंतो यतो अभ्यसूयका नास्तिकत्वान्निंदापराः एवंविधान् १८ ॥

नासिकी [illegible]टीका १५

अहंकारं अभिमानम् बलं दुराग्रहम् दर्पं धनादिमदम् कामम् इष्टविषयाभिलाषं क्रोधमनिष्टविषये द्वेषं च संश्रिताः मम गर्वभूताः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु च विशेषेण स्थितं मां प्रद्विषन्तो यजन्ते दंभयज्ञेषु श्रद्धाया अभावादात्मनो वृथैव पीडा भवति तथा पश्वादीनामप्यविधिना हिंसायां चैतन्यमहं मात्रमेवावशिष्यते इति प्रद्विषंतः स्म कम् ननु गर्वादयः कथं नाम नुशासति तत्राह अभ्यसूयकाः गर्वादीनां सन्मार्गवर्तिनां कारुण्यादिगुणेषु प्रतारणादिदोषारोपकाः अतस्ते नरके पतं

ति [illegible] ॥ १८ ॥

पैवोले टीका

अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपंचयति अहंकारमिति विद्यमानैरवि
द्यमानैर्गुणैः आत्मनि अध्यारोपितैः विशिष्टमात्मानमहमि
तिमन्यते सोऽहंकारः तेपराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं सा
मर्थ्यं बलं यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामते सोऽयं मतः करणाश्रयो
दोषोदर्पः कामस्त्र्यादिविषयं क्रोधं अनिष्टविषयं एतान् अन्यां
श्च महतो दोषान् संश्रितास्ते आसुराः मामीश्वरं आत्मपरदेहेषु
तद्बुद्धिः कर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषंतः मच्छासनातिवर्तित्वं प्र
द्वेषस्तं कुर्वंतः अभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेषु असह
मानाः १८

प्रणवीरममिद्धोधिनी॥

अहंकारमिति अहंकारादीन्संश्रिताः संत आत्मपरदेहेषु
आत्मनः परस्य च देहेषु देहेंद्रियादिषु स्थितमिति शेषः
मां प्रद्विषंतो प्रीतिं कुर्वंतो दंभयज्ञेषु यजंते श्रद्धाभावादात्म
नो हृषैव पीडां कुर्वंतीति तथा चाभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिना
मन्येषा सतामपि गुणेषु दोषारोपकाः इत्यर्थः १८

मधुभाष्य

मामात्मपरदेहेष्विति न कस्यचिद्विहिंसा कारयितारम्
हिंस्यादन्यमापीडां नीकारयितेत्यादि ईश्वरीयादिस
वेस्य कारकः कारयीत मां अयेति वादिनं द्वयात्मदु
योऽभ्यसूयतीति इति सामवेदे ऽयास्क श्रुतिः १८॥

भाषा अनुवाद

अब अविधिपूर्वकत्वको प्रकाश करते हैं कि अभ्यसूयक कहे
निंदा करनेवाले मनुष्य अर्थात् भगवान कहते हैं किमेरे
पथके अवलम्बी पुरुषों के गुणों मे दोष लगाने हारे मनु
ष्य अहंकारवल औ प्रगलभताजो धीठापन तथा काम औ
क्रोध का आश्रय कर अर्थात् वश होय अपनी देह औ परकी
देह मे चेतन ज्ञानरूप से टिकाजो मै हूं सो सम्पूर्ण रूपसे
मेरे प्रति द्रोहकारी यज्ञ आदि करते रहते हैं परन्तु मारे दम्भ
के यज्ञादि मे श्रद्धा के विना अपने को वृथा क्लेश देते हैं औ
र पशु आदिको को भी अविधिपूर्वक हिंसा करने से चेतन्य
जीवका द्रोह मात्र हीफल उत्पन्न होय है और तो कछु हाथ
लगता नही इसी से ये मनुष्य मेरे द्रोह करनेवाले मेरे शत्रु तु
ल्य हैं इससे इन हत्यारों को जो फल मिलेगा वह जानलो १८

दोहा

अहंकार बल वर्गसें कामक्रोधसें युक्त मोकों निज पर देह
मे द्वेषे निंदकउक्त १८॥

तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान्
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु १९

शांकरभाष्यटीका १

तानहमिति तानहं सर्वान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्वि
षतश्च मां क्रूरान् संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु नराधमान् अध
र्मदोषवत्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं सततमशुभान् शुभकर्म्म
१७ कारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्म्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामी
त्यनेन संबंधः ॥ १९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तेषामुक्तविशेषणवतामासुराणां किं स्यादिति तदाह तानिति ।
भगवतोनैर्घृण्यप्रसंगं प्रत्यादिशति अधर्मेति १९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

१८ तेषांकदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्नभवतीत्याह तानितिद्वाभ्यां ता
नहंमांद्विषतःक्रूरान् संसारेषुजन्ममृत्युमार्गेषुतत्राप्यासुरीष्वेवाति
क्रूरासुव्याघ्रसर्पादियोनिषुअजस्रमनवरतंक्षिपामितेषांपापकर्मणां
तादृशंफलंददामीत्यर्थः १९ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

सिंहव्याघ्रवराहादिषु १९ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

तानिति एवंमांयेद्विषंतितानक्रूरान्नराधमान् अशुभानजस्रंसंसा
रेषुजन्मजरामरणादिरूपेणपरिवर्तमानेषुसंतानेषुतत्राप्यासुरी
ष्वेवयोनिषुक्षिपामिमदानुकूल्यप्रत्यनीकेषुक्षिपामितज्जन्मप्रा
प्त्यनुगुणप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिषुक्रूरासुअहमेवसंयोजयामीत्यर्थः १९

अभिनवगुप्तटीका ६

स्पष्टार्थं १९ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तेषांकदाचिदप्यासुरयोनिप्रच्युतिर्नभवतीत्याह— तानितिद्वाभ्यां तान्मांद्विषतःक्रूरान्नराधमान्मनुष्ययोनिषुअधमा
न्संसारेषुजन्ममृत्युमार्गेषुतत्राप्यासुरीषुयोनिषुव्याघ्रसर्पादिष्विका

गी· दिहिंस्रयोनिषु अजस्रं निरंतरं क्षिपामि १९ ॥

टी·बै· वनमालीटीका ८

ननु तत्कृपया कदाचित्तेषां निस्तारः स्यात्तत्राह तानिति ताञ्छास्त्रमार्ग
प्रतिपन्थभूतान् द्विषतः साधून्मां च क्रूरान् हिंसापरान् अतो नरा
धमान् अतिनिंदितान् अजस्रं सततमशुभान् अशुभं कर्म कृत्वा पुनरप्य
शुभकर्मकारिणः अहं सर्वकर्मफलदातेश्वरः पूर्वजन्मकृतपा
पसमूहेन संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु क्षिपामि पातयामि नर
कागतानासुरीष्वेवातिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु सदा मद्द्वेषादि
परासु दैत्ययोनिषु वा तत्तत्कर्मवासनानुसारेण क्षिपामीत्यनुषज्यते १९
पूर्वपूर्वकर्मानुसारित्वान्नेश्वरस्य वैषम्यादि कं वैषम्यनैर्घृण्ये न सापे
क्षत्वात्तथाहि दर्शयतीति सूत्रात् कारुणिकत्वेपि तेषां पापं न नाशय
ति तन्नाशकपुण्योपचयाभावात् पुण्योपचयं च न कारयति तेषामयोग्य
त्वात् नहीश्वरः पाषाणादिषु यवांकुरान् करोति नन्वीश्वरत्वादेवास्य सा
पि योग्यता संपादयितुं शक्तो नेति चेत् शक्तो भवेदेवमस्य सत्यसंकल्पत्वात्तद्यदि
संकल्पयेत् न तु संकल्पयति स्वाज्ञालंघिषु स्वभक्तद्रोहिषु दुरात्म
स्वप्रसन्नत्वात् एष एव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष एवा
साधु कर्म कारयति तमधो निनीषत इति श्रुतेः कृतस्मरणादिकर्मकार
यत्त्वमपि पूर्वकर्मापेक्षयैव येषु प्रसादकारणमस्मत्सेवापालनादि
तेषु प्रसीदति साधु कर्म च कारयति येषु न तद्वैपरीत्यं तेषु न प्रसी
दति प्रमत्तक्रुध्यन्नसाधुकर्म च कारयतीति न वैषम्यादिदोषः

कृतसम्बवैजयंतीटीका ९ ॥

एवंविधानामासुराणां मत्क्रस्वभावत्वेन नित्यसंसारित्वमाह तानह
मिति संसारेषु संसरंति जन्मजरामरणप्रवाहस्य याऽकुलालचक्रव
त्परिवर्तते इति संसारदेहास्तत्राभिमानिनो जीवास्तेषु नराधमासुरीष्व
कामकोपलोभमोहहिंसासूयानाचारादियुक्तास्वध्यायमेल्कास्वभावा
सिषु वतत्तत्तमहिमीतीयाहिषु योनिषु अतिभूमिषु नानकृत्स्व हिंसामत्स
न्द्विषतो मम शास्त्रस्य चेश्वरस्य अतो अधमानेव क्रूरान् अमंगलरूपा
नादिनैर्घृण्यस्वभावानन्यत एव वाम्भमान् मद्विमवत्वेनामंगलरूपा

न तदेव कृतो नराधमान् नरं ति शास्त्रविहितं न यं प्राप्नुवंति ते नराः शास्त्रानुकूलवर्तिनो मनुष्यास्तेषां तेषु वा मध्ये ये अधमाः नीचास्तान् क्षात्रधर्म तयामस्रा प्ससनहीन् अजस्रं नित्यं पुनः पुनरासुरीष्वासुरीष्वेव नान्यास्वित्यर्थः अहं तत्तत्कर्मानुगुणफलदः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः क्षिपामि प्रेरयामि तत्तज्जन्मप्राप्त्यानुगुणप्रकृतिं देहं तद्बुद्धिषु तत्तत्क्रूरत्वादिकमहमेव संयोजयामीति भावः १९

+ तेषां त्वत्कृपया कदाचिन्निस्तारः स्यान्नेत्याह ॥

मधुसूदनी टीका १९

+ तान्सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान्द्विषतः साधूंश्च तथा क्रूरान् हिंसापरान् अतो नराधमानतिनिंदितान् अजस्रं संततमशुभान् अशुभकर्मकारिणः अहं सर्वकर्मफलदाता ईश्वरः संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु क्षिपामि पातयामि नरकगतांस्त्वासुरीष्वेवातिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु तत्तत्कर्मवासनानुसारेण क्षिपामीत्यनुषज्यते एतादृशेषु द्वेषिषु नास्ति ममेश्वरस्य कृपेत्यर्थः तथा च श्रुतिः अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वेति कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः अभ्याशो ह शीघ्रमेव कपूयां कुत्सितां योनिमापद्यन्ते इति श्रुतेरर्थः अत एव पूर्वपूर्वकर्मानुसारित्वान्नेश्वरस्य वैषम्यं नैर्घृण्यं वा तथा च पारमर्षं सूत्रं वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयतीति एवं च पापकर्माण्येव तेषां कारयति भगवान् [illegible] यति तेयन्नु [illegible] नीयते [illegible] तेषु न द्वीजसत्वात्कारुणिकत्वेपि तानि पापकर्माणि न नाशयति तन्नाशकपुण्योपचयाभावात् पुण्योपचयं न कारयति तेषामयोग्यत्वात् न हीश्वरः पाषाणेष्वपि यवांकुरान्करोति ईश्वरत्वादयोग्यस्यापि योग्यतां संपादयितुं शक्नोतीति चेन्न प्राक्कोतीव सत्यसंकल्पत्वात् यदि संकल्पयेत् न त

पयामि

श्री·
गीटी·
पो·

७४

संकल्पयति अत्रालं विषुस्वभक्तद्रोहिषु त्वात्मस्वप्रमत्त्वात्
अत एवमूच्यते एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषते
रीत्या तेषु न प्रसीदति सति कारणे कार्यकारणभावे कार्याभाव
इति किमत्र वैषम्यापादनं नह्यन्तेरिति न्यायाच्च अतस्तेन गत्वा किं
चिद्वैषम्यापादनेपि महामायत्वाद्दोषः [illegible]
[illegible] १९ ॥

घ तेतेषु एषह्येव साधुकर्म कारयति तं यमधोनि नीषत इति तेषु प्रसादकारणमस्या पालनादि तेषु प्रसीदति तेषु नुन

सदानंदीटीका ११

तेषां तत्कृपया जातु निस्तारः स्यादिह हि चेत् नैवं सन्मार्गशत्रूंस्तान् साधून् द्विषतः शठान् १ हिंसास्तु निंदिताचारान् नित्यं चाशुभकारिणः अहं सर्वेश्वरः कर्मफलदाता यथायथं २ संसारेषु संसरणमार्गेषु नरकेषु च पातयामि तान् तांश्च व्याघ्रसर्पादियोनिषु ३ क्रूरांस्त्वासुरीष्वेव नन्तु कर्मानुसारतः एतत्ह्येव तु द्वेषमत्कृपा नास्ति कर्हिचित् ४ १९ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

तेषां फलमाह तानिति सर्वभूतसमोप्यहं तान् वेदोक्तशासनातिगान् भूतद्रोहकर्तॄन् अहं मत्तरात्मानं तत्तत्कृत्योयेन मम वैषम्यं स्यात् पूर्वसंस्काराणां तथैव पापं कुर्वन्ति तदनुरूपं फलं च प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

आनंदीटीका १३

अहं कृतस्य कर्मणः फलदः १९ ॥

रामकंठीटीका १४

तानत्युरुषापशदान् क्रूरान् दारुणाचारान् आसुरीश्वरो नास्त्यात्म्न्यादिनामा द्विषतो मामन्यत्वप्रतीतिचिह्नवाक्चेष्टाभिः प्रद्यतः अजस्रं नित्यमेव संसारेषु कर्मभूमिषु अशुभान् हक्कर्माधिकारहेतुत्वादशुभान् पापात्मिकास्तु योनिषु गर्भवासेषु क्षिपामि त्यजामि तेनास्तिकत्वरूपसंकल्पाः संततं एवंविधाः पुनः पुनर्जायंते इत्यर्थः तेच । १९ ॥

+ननु तेषां कदाचिन्निस्तारोऽपि स्यादिति नेत्याह॥

लालिकी [illegible] टीका १५

+तानशुभकारिणो नराधमान्क्रूरान् हिंसापरान् जगतो द्विषतः संसारेषु
जन्ममरणप्रवाहेषु मध्यान्नारकीयेषु मनुभाव्य आसुरीष्वेव क्रू
रास्वेव व्याघ्रसर्पादियोनिषु अनवरतं क्षिपामि [illegible]
[illegible] ॥१९॥

पंचोलेटीका

अहमेतान्सन्मार्गप्रतिपन्नभूतान् साधुद्वेषिणः मां द्विषन्तश्च
क्रूरान्नराधमानशुभकर्मकारिणः संसारेषु संसारमार्गेषु
आसुरीषु क्रूरकर्मप्रायासु सिंहव्याघ्रादिषु योनिषु अजस्रं स
ततं प्रक्षिपामि १९ ॥

रगवीरसमिद्बोधिनी

तानहमिति तानहं संसारेषु लोकेषु मध्ये नराधमान्नराधमत्व
घान् क्रूरान्धर्मविमुखान्द्विषतो भक्तान् ततएवाशुभान् लोकेषु
निष्ठान् एवमाद्योऽवधारणे आसुरेषु असुरसंबंधिनीषु योनि
षु कीटादिषु अजस्रमाकल्पं यावत् क्षिपामि पापयोनयस्ते पाप
योनिष्वेवोत्पद्यन्त इति भावः १९

मधुभाष्य

१९॥

75

भाषा अनुवाद १९

ओर उनका आसुरी स्वभाव कभी जाता नहीं यह दो श्लोक से कह ते है कि सो हमसे द्वेष करने वाले क्रूर स्वरूप नराधमों को मै जन्म मरनकी मार्ग स्वरूप संसार मे आसुरी कहे अति क्रूर वाघ सर्प आदि दुष्ट योनि मे हमेसा फेंका करता हूं अर्थात् उनको वही निषिद्ध योनि मिला करती हैं १९ ॥

दोहा

तिनद्विडुष्टकठोर को मैं द्विजगत द्विमांहि पावों अशुभ नर अधमको असुरयोनिमें ताहि ॥ १९ ॥

76

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यान्त्यधमां गतिं २०

शांकरभाष्यटीका १

आसुरीमिति आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि अविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जायमाना अधो गच्छंति ते मूढा मामीश्वरं अप्राप्य अनासाद्यैव हे कौंतेय ततस्तस्मादपि यांति अधमां निकृष्टतमां गतिं मामप्राप्येति न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशंकास्ति अतो मच्छिष्टसाधुमार्गप्राप्तिमप्राप्येत्यर्थः॥२०॥

आनंदगिरिटीका २

ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मनामंते श्रेयो भविष्यति नेत्याह आसुरीमिति। तेषामीश्वरप्राप्तिशंकाभावे कथन्तद्विषयः स्यादित्याशंक्याह मामित्यादिना। यस्मादासुरी संपदनर्थपरंपरया सर्वपुरुषार्थपरिपंथिनी तस्माद्यावत् पुरुषः सतंत्रोन[illegible] कांचित् पारवश्यकरीं योनिमापन्नस्तावदेवं तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः २०॥

स्वामिकृतटीका ३

तेचासुरीमिति मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशंकाकुतस्तेषां मत्प्राप्त्युपायं सन्मार्गमप्यप्राप्य ततोपि अधमां कृमिकीटादियोनिं यांतिचयांतोमसृक्रं शिष्टस्पष्टार्थं २०॥

पैशाचभाष्यटीका ४

आपन्नाः प्राप्ताः मां सर्वज्ञमीश्वरं अधमां निकृष्टां नरकमित्यर्थः २०

रामानुजभाष्यटीका ५

आसुरीमिति मदानुकूल्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः पुनरपि जन्मनि जन्मनि मूढाः विपरीतज्ञानाभिमतानेन मामप्राप्यैवास्ति भगवान्वासुदेवः सर्वेश्वर इति ज्ञानमप्राप्य ततस्ततो जन्मनः अधमामेव गतिं यांति नि[illegible]

[illegible]मूलं हेतुमाह २० ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

स्पष्टार्थं २० ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथासुरयोनिसंस्कारवशान्नीचनीचतरयोनिप्रपतनं तदाह आ
सुरीमिति आसुरीं योनिमापन्नाः प्राप्ताः जन्मनि जन्मनि मूढाः ज्ञा
नलवशून्याः भवन्ति अतो मामप्राप्यैव अधमां गतिं यान्ति श्रुतिरपी
शावास्योपनिषत्सु असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः तां
स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना इति ॥ भाष्य ये लोका
असुर्या नाम असुराणां स्वभूता असुर्याः ते अन्धेन तमसा निविड
तराज्ञानेन वृता आच्छिन्नाः सन्ति अथ ते केऽपि आत्महनः आत्मघात
काः पश्वादिहिंसारताः ते प्रेत्य देहं त्यक्त्वा तान् सर्वांस्तान् लोकान् अभि
गच्छन्ति यतः पुनर्निस्तारो नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

वनमालीटीका ८ ॥

ननु तेषामपि बहूनां जन्मनामन्ते श्रेयो भविष्यति नेत्याह ते मूढा
स्तमःस्वभावाः जन्मनि जन्मनि प्रति आसुरीं योनिमुत्तरोत्तरं तत्स्वरूपता त^
योग्यतामापन्नाः सन्तो मामप्राप्यैव ततोऽसुरयोनिजन्मो
त्तरमधमां गतिं निरयनरकरूपां यान्ति यतोऽन्धतामिस्रादिनरकात्स
मुत्थितिर्न भवति नारकाः नरकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः अत्रेदं तत्त्वं प्रवृ
त^ त्तिं चेत्यादिनोक्तेषु बहुष्वासुरलक्षणेषु वेदविरुद्धत्वं समुचितेन हि तदा
सुरत्वं च मुख्यमासुरलक्षणम् अन्यानि लक्षणानि च न सर्वाणि स
र्वत्र संभवन्ति यथायोग्यं महापातकिनां दनिरीश्वरसांख्ययोगवै
देर्जैनचार्वाकपाशुपतशाक्तसौरगाणपत्यप्रच्छन्नबौद्धमतानु
सारिणां पुरुषाणां केषांचित्सर्वाणि केषांचित्कतिपयानि लक्षणा
नि सन्ति न तु [illegible]दादि महर्षिमतस्थापकत्वमासुरत्वं यावत्तेषां भगव
त्तामासेन समयपादे [illegible] तावद्दम्भास्यासुरत्वात् वेदविरुद्धशास्त्र
महर्षिकृतस्यास्यासुरत्वाच्चेति ॥ २० ॥

ननुनेकस्मिंश्चिदपिजन्मनित्वांप्राप्स्यंतिनेवत्वांशास्त्रैनेवप्राप्स्यंतीत्याह
आसुरीमितिजन्मनिजन्मनीतिवीप्सयातेषांनित्यवद्धतासूचिता आसु
रींयोनिंमदानुकूल्यप्रज्ञानीकजन्मापन्नाप्राप्ताम्मूढाःमत्प्रतिपादक
शास्त्रानादरतयाविपरीतज्ञानास्तेआसुरजनाःहेकौंतेयमामुक्तिंद
सर्वेश्वरंपरमप्राप्यमप्राप्यानुपलभ्यएवकारेणतेषुमद्वेषकृतस्मत्प्र ६५
पाभावेनायंभगवान्वासुदेवःपरमेश्वरःपुरुषोत्तमःसर्वोत्तमेत्येवम
ज्ञानंनजायतेःनस्तेमोक्षेनाप्नुवंतीतिसूचितंयद्येवंतर्हिकिंफलमा
प्नुवंतीत्यपेक्षायामाह ततोयांत्यधमांगतिमिति ततोजन्मनःसका
शादधमांश्वसूकरादिरूपनिकृष्टांगतिंयोनिंयांतिप्राप्नुवंति तथाश्रु
तिरप्याह अथकपूयचरणा अभ्याशोहयत्तेकपूयांयोनिमापद्ये
नश्वयोनिंवासूकरयोनिंवाचांडालयोनिंवाइत्यादिका अयंभावःआ
स्तिकनास्तिकभेदेनासुराद्विविधास्तत्रयेआस्तिकास्तेकस्माच्चिद्दो
यादिनिमित्तादिति तेदत्तजमनुजयदुनरादस्मादिषूत्पन्नाःसंतःस्व
स्मादीश्वरेद्वेषयुक्तानातिनकासहातिदृष्कृतंरवैरकृत्वातद्रूपेणसा
यनेनतमीश्वरंप्राप्नुवंतियेतुनास्तिकास्तेपरमेश्वरंदेवंचमत्संमन
मानाःसंतोमत्स्वरूपविग्रहादिकस्यानादरंकृत्वापुनःपुनःसंसार
मेवप्राप्नुवंतिनतुमोक्षमिति कौंतेयेत्यनेनयेषांकुंत्याःसदृशामान
रस्तएवास्तिकास्तेतोमोक्षंप्राप्नुवंतिनान्येइतिसूचितं २०॥

+ननुतेषामपिक्रमेणबहूनांजन्मनां मधुसूदनीटीका १० ॥ मंतेश्रेयोभविष्यतिनेत्याह॥

+येकदाचिदासुरींयोनिमापन्नास्तेजन्मनिजन्मनिप्रतिजन्ममूढास्त
मोबहुलत्वेनाविवेकिनः तमस्तस्मादपियांत्यधमांगतिंनिकृष्ट
तमांगतिंमामप्राप्यैवेति नमत्प्राप्तौकाचिदाशंकाप्यस्तियतोमह
पदिष्टंवेदमार्गमप्राप्यैवेत्यर्थःएवकारस्तिर्यक्स्थावरादिषुवेदमा
र्गप्राप्तिस्वरूपायोग्यतांदर्शयति तेनास्मिंनतमोबहुलत्वेनवेदमा
र्गप्राप्तिस्वरूपायोग्यप्राप्तास्पूर्वपूर्वनिकृष्टयोनितोतिकृष्टतमाम
धर्मयोनिमुत्तरोत्तरंगच्छंतीत्यर्थःहेकौंतेयेतिनिजसंबंधकथने
नत्वमिवतोनिस्तीर्णाइतिसूचयति यस्मादेकदासुरीयोनिमापन्ना

^कदाचिदा

श्री॰ गी॰ टी॰ षो॰ ५८

78

नामनुत्तरोत्तरं निकृष्टतरतिकृष्टतमयोनिलाभो न तु तन्निस्तारसामर्थ्यमस्तीति तत्र मोक्षफलत्वात् तस्माद्यावन्मनुष्यदेहलाभोस्ति तावन्महतापि प्रयत्नेनासुर्याः संपदः परमनिकृष्टतमायाः परिहारायत्वरयेव यथाशक्ति दैवीसंपदनुष्ठेयाश्रेयोर्थिभिरन्यथा तिर्यगादिदेहप्राप्तौ साधनानुष्ठानायोग्यत्वात्रकदापि निस्तारोस्तीति महत्संकटमापद्येतेति समुदायार्थः तदुक्तं इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः गत्वा निरौषधंस्थानं सरुजः किंकरिष्यतीति [illegible] २०

मधुसूदनीटीका ११

बहूनां जन्मनामंते ह्यासुराणां क्रमादपि नास्ति श्रेयो ति निंद्यत्वादित्याह भगवान्स्वयं १ येन ज्ञात्वासुरीं योनिमापन्नाः प्रतिजन्मनि मूढास्तमसश्चाधिक्यादविवेकिन एव च तस्मादधमां योनिं मामप्राप्यैव यांति ते अतो मदुपदिष्टं ते वेदमार्गं मनागपि २ अप्राप्यैनेवमनुव्रतास्ते देवाद्याः तस्माद्यावान्नदेहेन संबंधस्तावदेव हि ४ नरकावधिकारंभयोन्यपि तस्माद्यावान्नदेहेन संबंधस्तावदेव हि ४ परित्यज्यासुरीं हेयां संपदं नरकावहां महतापि प्रयत्नेन दैवीं संपदमाश्रिताः ५ भगवंतं भजेत्साधो यावन्नस्तनुर्नेवापतेत् तदहतेन कदाप्यस्ति निस्तारः संसृतेरिति ६ स्वचितेहहरिणा साक्षात्तदुक्तंच स्मृतावपि इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किंकरिष्यति २० ॥

नीलकंठीटीका १२

आसुरयोनिप्राप्तेरपि फलमाह आसुरीमिति अधमां नारकीं तिर्यक्स्थावरादिरूपां वा ॥२० ॥

आनंदीटीका १३

ततः पूर्वस्मा योनेरधमां नीचां योनिं यांतीत्यर्थः २० ॥

रामकंठीटीका १४

एवंविधा जना एते आसुरीं यथोक्तां योनिं जन्मभूमिं भूयो भूयः आपन्नाः प्रतिजन्म पूर्वसंस्कारदार्ढ्यात्र मूढा ज्ञानरहिताः संतो मां परमात्मानमनधिगम्यैव ततो योनेरधमां निकृष्टां गतिं यांति प्राप्नुवंति [illegible] २० ।

+ ननु तां पापयोनिमतिक्रम्य तेषां किंचिच्छ्रेयो भवेदिति नेत्याह ॥

लासिकी वल्लभुनीटीका ५ ॥

+ नेच मूढा अविवेकिनो यथोक्ता मामासुरीं योनिमापन्ना जन्मजन्मनि वहन्तो मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशंकापि नास्त्येवेति सूच्यते ततो यान्त्यधमां निकृष्टां कृमिकीटादियोनिं यान्ति [illegible]

[illegible] ॥२०॥

पंचोले टीका

हे कौंतेय मूढाः अविवेकिनः आसुरीं तमोबहुलां योनिमापन्नाः जन्मनि जन्मनि मामप्राप्यमदुपदिष्टसाधुमार्गमपि अप्राप्य ततस्तस्या अपि योनेर्निकृष्टतमां योनिं प्राप्नुवंति

भगवीरम्भसिद्धायिनी ॥

आसुरीमिति आसुरीं योनिं प्रपन्ना जन्मजन्मनि मूढा मां मद्भक्तिमप्राप्यैव ततएवकारणादधमां गतिं यांतीति २०॥

मधुभाष्य

२०॥

79

और एव कहने से इस श्लोक मे यह कहा गया कि हे कौंतेय अ
नेन बहुत जन्म आसुरी योनिमे प्राप्त जो मूढजन उनको मेरी
प्राप्तिकी शंका कहांहै बल्कि मेरी प्राप्तिकी उपाय जो सतमार्ग
उसकोभी न पायके असुरादि योनिसे भी अधम जो कृमि कीटा
दि गति तिस दुर्गतिको वे जात हैं । २० ॥

दोहा

असुर योनिको पात है जन्मजन्म सो मूढ मोपाय बिनऊं
तिसतनीच गति लहें मूढ २० ॥

६०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः का
मः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् २१

शांकरभाष्यटीका १

सर्वस्याः आसुर्याः संपदः संक्षेपोऽयमुच्यते यस्मिंस्त्रिविधे सर्वा आसुरी सम्पद्भेदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति यत्परिहारेण परिहृतं च भवति यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते त्रिविधमिति। त्रिविधं नरकद्वारं त्रिःप्रकारं नरकस्य प्राप्तिद्वारं नाशनमात्मनः यद्द्वारं प्रविशन्नेव नश्यति आत्मा कस्मैचित् पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदुच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति किं तत् कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् यत एतत् द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात् कामादित्रयमेतत् त्यजेत् त्यागस्तुतिरियं २१॥

आनंदगिरिटीका २

कथमासुरी सम्पदनन्तभेदवती पुरुषायुषेणापि परिहर्तुं शक्यते त्याशंक्याह सर्वस्येति। संक्षेपोक्तिफलमाह यस्मिन्निति। कामादौ त्रिविधे सर्वस्यासुरसम्पद्भेदस्यान्तर्भावेऽपि कथमसौ परिह्रियते तत्राह यत्परिहारेणेति। कामादौ त्रिविधे सर्वस्यासुरसम्पद्भेदस्यान्तर्भावेऽपि कथमसौ परिह्रियते तत्राह यत्परिहारेणेति। कामादिपरिहारेणासुरीसम्पद्भेदपरिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिवर्जनमित्याशंक्याह यन्मूलमिति। कथमात्मनो नित्यस्य नाशाशंकेति। तत्राह कस्मैचिदिति त्रिविधमपि सामान्यतो दर्शितमाकामादिद्वारा विशेषतो व्यपदिशति किं तदिति। तस्मादिति व्याचष्टे यत इति। कामादित्यागे सति अनर्थाचरणाच्छ्रेयःप्रतिबंधनिवृत्तिः स्यादिति भावः॥२१॥

स्वामिकृतटीका ३

उक्तानामासुरदोषाणां मध्येऽपि सकलदोषमूलभूतं दोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति कामः क्रोधो लोभ इतीदं त्रिविधं नरकस्य द्वारमत एवात्मनो नाशनं नीचयोनिप्रापकं तस्मादेतत्त्रयं सर्वात्मना त्यजेत् २१॥

श्री·
गी·टी·
षो·

पिशाचभाष्यटीका ४

त्रिविधं त्रिप्रकारं द्वारं पंथाः आत्मनो नाशकारणं एतत्त्रयं जहि २१

रामानुजभाष्यटीका ५

अस्यासुरस्वभावस्यानाश सम्भूलं हेतुमाह

४१

त्रिविधमिति अस्यासुरस्वभावरूपस्य नरकस्यैतत्त्रिविधं द्वारं तच्चात्मनो
नाशनं कामः क्रोधो लोभः इति स्वरूपेण स्वरूपं सर्वमेव व्याख्यातं द्वा
रं मार्गो हेतुरित्यर्थः तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् तस्मादतिघोरनरकहे
तुत्वात् कामक्रोधलोभानामेतत्त्रितयं दूरतः परित्यज २१ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

स्पष्टार्थं २१ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथोक्तानामसुरदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूतं दोषत्रयं स
नी१ र्वथा वर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति इदं वक्ष्यमाणं नरकस्य निरय
ग्रामेहीरं त्रिविधमस्ति तत्किं कामः क्रोधस्तथा लोभः तत्र कामस्त
याविषयीक्रियते सा कामोऽभिलाषः तस्य प्रयत्नादप्राप्तौ क्रोधः आ
त्मैव प्राणादप्यधिकत्वेन संरक्षणं लोभः एतत्त्रयं किंभूतमात्म २१ ना१
नो नाशनं अधमयोनिप्रापकं तस्मात्सर्वप्रयत्नेनैतत्त्रयं त्यजेत्

वनमालीटीका ८

आसुरलक्षणेनोक्तानां दोषाणां मध्ये कामादित्रयमवश्यं त्याज्य
मनर्थस्यातिविरोधित्वादित्याह त्रिविधमिति इदं त्रिविधं त्रिप्र
कारं नरकस्य द्वारं तत्प्राप्तेः साधनं सर्वस्याप्यनर्थस्य च संपदो मूलं
आत्मनो नाशनं सर्वपुरुषार्थयोग्यतासंपादनेनात्यन्ताधोग
तिप्रापकम् किं तदित्यत आह कामः क्रोधस्तथा लोभ इति प्रा
ग्व्याख्यातं यस्मादेतत्त्रयमेव सर्वानर्थमूलं तस्मादेतत्त्रयं त्यजे
त् एतत्त्रयत्यागेनैव सर्वस्यापि पुरुषार्थस्य संपत्तिर्भवति एतत्त्रयस्य
त्यागश्चात्मनस्तु विवेकेन कार्यप्रतिबंधस्ततः परं चात्मत्यानिति
ति २१ ॥

[illegible]मवैजयंतीटीका ९ ॥

नन्वासुरजनानां नरकं यांतीति यद्भवतोक्तं तद्गमनस्य को वा मार्गो
यश्चायं दैवसंपद्वतो मम भवत्वेति किं किं त्याज्यमित्यपेक्षायामा
ह त्रिविधमिति नरकस्य निरयस्यासुरस्वभावरूपस्य वा इद
नृ. मेतत्त्रिविधं त्रयं द्वारं हेतुर्भवति कीदृशमात्मनो नाशनं तस्या
त्मसंसारप्राप्तिकरत्वेन नाशकरं त्रिविधत्वं दर्शयति कामः
क्रोधस्तथा लोभ इत्येतेषां स्वरूपं पूर्वमेव व्याख्यातं यत एतत्त्रो
परम्यते यस्मादेतत्त्रयं निरयप्राप्तिहेतुस्तस्माद्दैवीसंपद्वान्
पुरुषः एतत्त्रयं त्यजेत् दूरतः परिहरेत् २१ ॥ + नन्वासुरीसंपदनंतभेदवती कथं पुरुषायुषेण परिहर्तुं शक्येत्याशंक्यतां संक्षिप्याह ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

+ इदं त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तौ द्वारं साधनं सर्वस्यासुर्याः सं
पदो मूलभूतमात्मनो नाशनं सर्वपुरुषार्थायोग्यतासंपाद
नेनात्यंताधमयोनिप्रापकं किं तदित्यत आह कामः क्रोधस्त
था लोभ इति प्राग्व्याख्यातं यस्मादेतत्त्रयमेव सर्वानर्थमूल
भूतं तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् एतत्त्रयं त्यजेत् एतत्त्रयत्यागेनैव
सर्वाप्यासुरी संपत्त्यक्ता भवति एतत्त्रयत्यागश्चात्मज्ञस्य विवे
केन कार्यप्रतिबंधः ततः परं चानुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं २१ [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका ११

ननु वर्षशतेनापि परिहर्तुं न चासुरी शक्यतेऽनंतभेदा ह्यतः आ
शंक्याह समासतः १ साधनं नरकप्राप्तौ त्रिःप्रकारमिदं स्मृ
तं आसुर्याः संपदो मूलं पुरुषार्थैकघातकं २ यस्मादेत
त्त्रयं सर्वानर्थमूलमुदीरितं तस्मादेतत्त्रयत्यागात्त्यक्ताऽस
री भवेत् २ ३ तत्त्रस्य त्रयस्यास्य विवेकेन विरागतः कार्य
स्य प्रतिबंधो हि त्यागोऽनुत्पत्तिरेव च २१ ॥

नीलकंठीटीका १२

संक्षेपमासुर्याः संपदमाह त्रिविधमिति ॥ २१ ॥

आनंदीटीका २१ ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ बो॰

अत्रहेतुंसिद्धांतयति आत्मनः स्वस्यनाशनंनीचातिनीचजन्म दमित्यर्थः २१ ॥

रामकंठीटीका ५४ कस्मात्तेएवंविधास्त्यांनप्राप्नुवंतीत्या

आत्मनः परस्यतत्वस्यनाशनमदर्शनकरणंयेनहेतुभूतेना त्मानएपतिनरएपतेतत्त्रिप्रकारंनरकस्यकर्मभूमिफलभेदे नत्रिप्रकारस्यनिरयस्यद्वारंप्रवेशकमिकृत कामःसर्वो नुशायीरागलक्षणः क्लेशस्तथाक्रोधोद्वेषलक्षणोलोभउक्त रोतरविषयेषुगर्धोयतएतेसर्वेआसुरजना एतैःकामादि भिर्युक्ताःसंतोमामप्राप्यएवंतप्रवृत्तगतिंगच्छंति तस्मादेतो स्त्वमेतत्त्रयंपरिहर दैवसर्गसंभवत्वादेतद्युक्तमात्मानमामं स्याः यस्मात २१

+उक्तदोषाणांमध्यात्सर्वथावर्जनी यदोषत्रयमित्याह॥ लाधिकी धनपतीटीका ५५

+कामोविषयाभिलाषः क्रोधोद्वेषः लोभउक्तरोतरंगर्वः एतत्त्रि विधंनरकस्यद्वारंप्रवेशकृत आत्मनश्चपरतत्वस्यनाशनम दर्शनकारकम तस्मादात्मनः श्रेयोर्थीएतत्त्रयमनर्थमूलंसर्वा त्मनात्यजेत [illegible] २१ ।

पंचोले टीका

उक्तानामासुरदोषाणांमध्येसकलदोषमूलभूतंदोषत्रयं सर्वथावर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति इदमात्मनःनाशनं त्रिविधंनरकस्यद्वारंनरकप्राप्तिमार्गंकामक्रोधलोभाख्यं त्रिविधंनरकद्वारंत्यजेत २१

रसाबीरसमिद्धोधिनी॥

त्रिविधमिति त्रिविधंत्रिप्रकारंनरकस्यप्राप्तावितिशेषः द्वार

मिदमात्मनो नाशनं स्वधर्मप्रच्यावकत्वाद्यद्द्वारं प्रविशन्नेव स्व
धर्मात्प्रच्युतो भूत्वा न कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो भवतीति
तस्मात्कामः क्रोधस्तथा लोभ एतत्त्रयं त्यजेदेतेषां सक्तिम
हृत्यादित्यर्थः २१॥

मधुभाष्य

२१॥

83

भाषा अनुवाद २१

पूर्व कहे हुये सव आसुरी दोषों के मध्यमे सकल दोष के कारण स्वरूप जो तीनि दोष तिन को सदाही त्याग करना योग्य हैं कि काम क्रोध औ लोभ ये तीन दोष नरक के द्वार स्वरूप हैं तो कौन नीच योनि प्राप्ति कारक होय इसीसे मुमुक्षु कहे मुक्तिकी इच्छा राखने वाले इन तीनो दोषों को सवतरहसे त्यागकरैं ये अनर्थके मूलहैं औ देखो दुखदाई हैं ॥ २१ ॥

दोहा

त्रिविध नरकके द्वार यह आत्मनाशक जोय काम क्रोध व नलोभ है तातें तिहुं तजे सोय २१॥

84

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आ
चरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं २२

शांकरभाष्यटीका १

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुः
खमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तैरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर
आचरत्यनुतिष्ठति किमात्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाचर
ति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणतया याति परां गतिं मो
क्षमपि इति । २२ ॥

आनंदगिरिटीका २

नकेवलं श्रेयः समाचरन्नासुरीं च संपदं वर्जयन्मोक्षमेव सम्य
ग्धीद्वारा लभते किंतु लौकिकमपि सुखमित्यपेरर्थः । २२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

त्यागे च विशिष्टफलमाह एतैरिति तमसो नरकस्य द्वारभूतैस्त्रि
भिः कामादिभिर्मुक्तो नर आत्मनः श्रेयः साधनं तपोयोगादि
कमाचरति ततश्च मोक्षं प्राप्नोति २२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

एतत्त्रयत्यागे किं फलमित्यत आह एतैस्तमोद्वारैर्नरकद्वारैः वि
मुक्तः आचरति तिष्ठति स्वनगच्छति सिद्धिं पुरुषार्थमाप्यायगप
तो २२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

एतैरिति एतैः कामक्रोधलोभैस्तमोद्वारैर्मद्विपरीतज्ञानहेतु
भिर्विमुक्तो नर आत्मनः श्रेय आचरति लब्धमद्विषयज्ञानो म
दानुकूल्ये प्रयतते ततो मामेव परां गतिं याति शास्त्रानादरो नर
कस्य प्रधानहेतुरित्याह २२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

प्रवृत्तिः कृत इदमनुत्तममिति निवृत्तिः क्व प्रलीयते इति किंचिद्
दृष्टादन्यत्कार्यं विद्यते यत्रेयं किं चित्कं चिंता तेषां प्रलयं तावि

श्री॰ गी॰ टी॰ पो॰

८५

रत्नसंस्त्रतिप्रलयाख्यपरमात् एतावदिति कामोपभोगपरं क्रु
त्वत्वाशाश्वपरं क्रोधः अतएवंह्कामक्रोधपरायणा इति अनेक
चित्ता इति निश्चयाभावात् अप्रचैति रिपवी च्यादौ जन्ममरणसंता
ने च यत्तैर्यजंते नाम निष्फलमित्यर्थः क्रोधेन हि सर्वं नश्यतीत्यर्थः
यज्ञानामयज्ञैः संज्ञामात्रेणैव यज्ञा अप्यवानामार्थं प्रसिद्ध्यर्थं
ये यज्ञा येन यज्ञयाजत्वमिति व्यपदेशो जायते तेनैतं दंभपूर्वकाएवत
त्फलं तिक्रोधादिदूषितत्वादेव लोकादिद्विषंतो मामेव हि विषंति यद्यहं
वासुदेवो हि सर्वावासः आत्मनि चेहेषवंतत्वात्मनोऽपि हितं निरयपा
तहेतमपाचरंति तांश्चाह मामप्राप्यैवयोनिषु क्षिपामि यतः का
मादिकं त्रयं नरकस्यैव द्वारं तस्मादेतत्त्यजेत् २१ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

मागेव विशिष्टं फलमाह एतैरिति तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतै
स्त्रिभिः कामादिभिर्मुक्तो नरश्चात्मनः श्रेयः साधनं तपोयोगादि
आचरति ततः परां गतिं याति ॥
२२ ॥

वनमालीटीका ८

एतत्त्रयं त्यजतः किं स्यात्तत्राह एतैरिति एतैः कामक्रोधैस्त्रिभिस्तमो
द्वारैर्नरकसाधनैर्विमुक्तो विरहितः पुरुषः आचरत्यात्मनः श्रेयोय
च्चितं वेदबोधितं पूर्वं हि कामादिना प्रतिबंधाच्छ्रेयो नाचरति येन पु
रुषार्थः सिद्ध्येत् यच्छ्रेयश्चाचरति येन निरयपातः स्यात् इदानीं तत्प्र
तिबंधरहितः सन् श्रेयो नाचरति श्रेयश्चाचरति ततपेहिकं सद्वे
मनुभूय सम्यग्ज्ञानभक्तिद्वारा यांति परां गतिं मुक्तिं २२ ॥

जसमवैजयंतीटीका ९

नन्वेतत्कामादित्रयं यस्त्यजति तस्य किं फलं भवतीत्यपेक्षायामा
ह एतैरिति हे कौंतेय तमोद्वारैर्निरयप्राप्तिहेतुभूतैरेतैरुक्तस्व
रूपैस्त्रिभिः कामक्रोधलोभरूपैर्यो विमुक्तो रहितः स एव त
दाऽनुष्ठाभवति स एवात्मनः स्वस्य श्रेयो वर्णाश्रमाचारपूर्वकं

मदाराधनलक्षणं ज्ञानभक्त्यादिमुक्तिसाधनमाचरति यत्नं करोति
ततः साधनाचरणात्परं ब्रह्मलोकादिभ्योऽप्युत्कृष्टां गतिं मुक्तिं याति
प्राप्नोति नरः इत्येकवचनेन कामादित्यागकर्त्तैक एव कश्चिन्न त
बहवः इति सूचितम् कौंतेयेत्यनेन यथाहं नारायणस्तथा त्वम
पि नरावतारोऽस्यतो मत्सहायेन साधनमाचर्य मुक्तिं प्राप्स्यसीति सू
चितम् २२ ॥

मधुसूदनीटीका ९

+एतत्त्रयं त्यजतः किं स्यादिति तत्राह ॥

+एतैः कामक्रोधलोभैस्त्रिभिस्तमोद्वारैर्नरकसाधनैर्विमुक्तो वि
रहितः पुरुष आचरत्यात्मनः श्रेयो यद्धितं वेदबोधितं हे कौं हि
तेय पूर्वं हि कामादिप्रतिबंधः सन् श्रेयो नाचरति येन पुरुषा
र्थः सिध्येत् अश्रेयश्चाचरति येन निरयपातः स्यात् अधुना
तत्प्रतिबंधरहितः सन्नश्रेयो नाचरति श्रेयश्चाचरति ततएहि
कं सुखमनुभूय सम्यग्धीद्वारा याति परां गतिं मोक्षं [illegible]
[illegible]
[illegible] २२ ॥

सदानंदीटीका ११

किं स्यादेतत्त्रयत्यागात् स्पष्टयन्नेव स्फुटं एतैः कामादिभिर्दोषैस्त्रि
भिर्नरकसाधनैः पुमान्विरहितः श्रेयो यद्धितं वेदबोधितं आचार
त्यात्मनः सम्यग्धीद्वारेति परां गति २ कामादिप्रतिबद्धः प्राकृ
श्रेयो नाचरति स्वयं अश्रेयस्त्वाचरत्येव येन स्यान्निरये स्थितिः ३
कामादिमुक्तः पुरुषो नाश्रेयश्चरति स्वयं श्रेयः सम्यक्चरत्येव
ततो याति परां गतिं २२ ॥

नीलकंठीटीका १२

कामादित्रयत्यागे किं स्यादित्यत आह एतैरिति तमोद्वारैः तमसो न
रकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सन् आत्मनः श्रेयः क
ल्याणं भगवदाराधनादिकमाचरति ततः परां गतिं मोक्षं याति
तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति ॥ २२ ॥

श्री. आनंदीटीका १३

गी. टी. [illegible] ।

बो. तमसो मिथ्याज्ञानस्य द्वारैः प्रसरणमार्गैरेतैस्त्रिभिः कामाद्यैर्मुक्तः
आत्मनः श्रेयः शास्त्रविहितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपमा
चरति ततः क्रमेण परां गतिं मुक्तिं याति २२ ॥

रामकंठीटीका १४

एतैः कामादिभिर्गुणात्मकैर्दोषैर्निर्गुणस्वभावेन निसर्गशुद्धे
नात्मनात्यक्तासंबद्धैरहैतज्ञानोपलक्षणतिमिराविर्भावमार्गै
स्त्रिभिर्विप्रमुक्तो हृदयतया मतिपतैः सद्भिः पृथग्भूतैर्नरो मम्मद
दैवसर्गभाक्पुरुषो हितं यथोक्तज्ञानकर्मानुष्ठानरूपमाचरति
ततः परां प्रकृष्टां परमात्मसमापत्तिरूपां गतिं सिद्धिमाप्नोत्येवं वि
षयस्य च श्रेयसस्त्वाचरणं शास्त्रोक्तविधानरूपमनन्यतरेणाभवित
व्यमित्याह २२ ॥

+ तत्यागे च विशिष्टं फलमित्याह ॥ लामिकी [illegible]टीका १५

+ एतैस्त्रिभिर्यथोक्तैस्तमोद्वारैरज्ञानलक्षणमहान्धप्रवेशकारणै
र्विमुक्तः पृथग्भूतः पुरुषः आत्मनः स्वस्य श्रेयः साधनं तपोयो
गाद्यनुष्ठानरूपमाचरति ततोऽनुष्ठानतारतम्येन परां गतिं मोक्षा
ख्यां प्राप्नोति श्रेयआचरणे च मार्गदर्शकं शास्त्रमेव प्रमाणमि
त्याह ॥ २२ ॥

पंचोले टीका

त्यागे फलमाह एतैरिति हे कौन्तेय एतैस्त्रिभिस्तमसो नरकस्य
दुःखमोहात्मकस्य द्वारैः कामादिभिर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रे
यः कल्याणं आचरति ततः श्रेयसः आचरणात् परां मोक्षाख्यां ग
तिं याति २२

रणवीरसमिद्धोत्पिनी ॥

एतैरिति एतैः कामादिभिस्त्रिभिस्तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य द्वा
रभूतैर्विमुक्त एतैरसंसक्तो नर आत्मनः श्रेयः श्रेयःसाधनं स्व

धर्मपरिपालनं चेत्करोति ततस्तर्हि स्वधर्माचरणादेव परां
गतिंमत्वाखिलजनायातीति तस्मात्स्वधर्मनिष्ठोभवेतिभा
वः २२॥

सपुभाष

२२॥

8

भाषा अनुवाद २२

अब इन तीन दोषोके त्याग करने मे विशेष फल कहते हैं कि हे कौंतेय अर्जुन नम कहे नरक के द्वार रूप काम आदि तीन दोष से अछीनरहे मक्त पुरुष आपने कल्याणके साधन स्वरूप तप योग आदि आचरण करते हैं और तिस के अनंतर मुक्ति पावते हैं २२

दोहा

इनसें मुक्त हो कौंतिसत तिहुं नरकद्वार में नरजोहि करत आत्म कल्याण हिं जात परमगति सोहि २२॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न
ससिद्धिमवाप्नोति नसुखंनपरांगतिं २३ ॥

शांकरभाष्यटीका १

सर्वस्येतस्यासुरीसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य शास्त्रंकारणं शास्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्त्तुंनान्यथा अतः यः शास्त्रेति यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः तस्य विधिं कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्त्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन् नससिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामाप्नोति । नाप्यस्मिन्लोके सुखं नापिपरांप्रकृष्टांगतिंस्वर्गंमोक्षंवा । २३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

शास्त्रार्थो सम्पद्दोषवर्जने श्रेयसश्च करणे किं कारणं तदाह सर्वस्येति तस्यकारणत्वं साधयति शास्त्रेति उक्तमुपजीव्यानन्तरश्लोकं प्रवर्त्तयति अतइति । शिष्यते बोध्यते तेनास्वर्वोर्थ इति शास्त्रं तच्च विधिनिषेधात्मकमित्युपेत्य आचष्टे कर्त्तव्येति । कामस्य करणं कामकारः तस्माद्धेतोरित्युपेत्य कामाधीना शास्त्रविमुखस्य प्रवृत्तिरित्याह कामेति । कामाधीनप्रवृत्तेः सदा पुमर्थायोग्यस्य सर्वपुरुषार्थासिद्धिरित्याह नापीति । २३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह यइति शास्त्रविधिंवेदविहितंधर्ममुत्सृज्ययः कामकारतोयथेष्टंवर्त्ततेससिद्धिंतत्त्वज्ञानंनप्राप्नोति नचसुखमुपशमंनचपरांगतिंमुक्तिंप्राप्नोति २३

पिशाचभाष्यटीका ४

सुखंस्वर्गंपरांगतिंमोक्षं २३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

शास्त्रस्यानादरोनरकसहेतुरित्याह

यद्वुतिशास्त्रंवेदाख्यंविधिरनुशासनंवेदाख्यमदनुशासनमुत्सृज्य यः कामकारेणावर्त्तते स्वकेदानुगुणमार्गेषुवर्त्तते नससिद्धिमवाप्नोति नकामप्यामुष्मिकीं सिद्धिमवाप्नोति २३ ॥

+शास्त्रविधिं त्यजतः स्वमनीषयैव कार्याकार्यविचारं कुर्वतः प्रत्युत नरकपातः ॥ २३ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
षो॰

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

नचैतत्पुरुषवचनमित्यनादरणीयमपितु नारदादिशास्त्रमत्र प्रमाणमित्युच्यते ... ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

+कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह ॥

+य इति शास्त्रविधिं वेदधर्मं उत्सृज्य यः कामकारतः स्वेच्छाचारेणैव वर्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति न सुखं तत्त्वज्ञानस्य फलरूपमात्मसुखं तत्फलरूपां परां गतिं मोक्षं च न प्राप्नोति २३ ॥

89

वनमालीटीका ८

कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह य इति यः शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृत्यादिविहितं स्वधर्ममुत्सृज्य अज्ञानादिना यत्कामकारतः कामाद्यनुसारात्स्वाचारेणैव वर्तते स सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यतामन्तःकरणशुद्धिं कर्माणि कुर्वन्नपि नाप्नोति न सुखमैहिकं नापि मोक्षरूपां गतिं स्वर्गमोक्षं वा २३ ॥

ज्ञानमवैजयन्तीटीका ९

धर्माचरणं विना कामादित्यागो न भवेत् शास्त्रं विना धर्मो न सिद्ध्यत्यस्मादैहिकामुष्मिकसर्वेच्छुना पुरुषेण शास्त्रमेवाश्रयणीयमित्याह द्वाभ्याम् यः शास्त्रविधिमिति यः स्वच्छन्दवर्ती नास्तिको जनः शास्त्रविधिं शास्त्राज्ञामुत्सृज्य परित्यज्य कामकारतः स्वाच्छन्द्येन वर्तते शास्त्रविहितं कर्म त्यक्त्वा शास्त्रीयं करोतीत्यर्थः स जनः सिद्धिमैहिकीमामुष्मिकयत्नरूपामन्तःकरणशुद्धिरूपां वा नावाप्नोति सुखमैहिकामुष्मिकं नैवाप्नोति मुक्तिं नावाप्नोतीत्यहो यदि नैहिकमपि सुखं स नाप्नोति तर्ह्यामुष्मिकीं सिद्धिं स्वर्गसुखं प्राप्नोति परां गतिं वा प्राप्नोतीति को नु वक्तव्यं किन्तु नाप्नोत्येवेत्यर्थः २३ ॥

मधुसूदनीटीका १०

+यस्मादश्रेयो नाचरणस्यश्रेयाश्चाचरणस्य च शास्त्रमेव निमित्तं तयोः शास्त्रैकगम्यत्वात् ॥

+पिष्यते अनुशिष्यते अप्रवर्तितो वा प्रवर्त्यते अनेनेति शास्त्रं वेदः तदुपजीविस्मृतिपुराणादि च तत्संबन्धी विधिः लिङादिशब्दः कुर्यात्क्रियादित्येवंप्रवर्तनानिवर्तनात्मकः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानहेतुर्विधिनिषेधाख्यः तं शास्त्रविधिं विधिनिषेधात्मकमपि

त्मप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधिशब्दः उत्सृज्य प्रमृह्याप
विमृज्य कामकारतः स्वेच्छामात्रेण वर्तते विहितमपि नाचरति निष
द्धमपि आचरति यः स सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यतामंतःक
रणशुद्धिं कर्माणि कुर्वन्नपि नाप्नोति न सुखमैहिकं नापि परां प्र
कृष्टां गतिं स्वर्गमोक्षं वा २३ ॥

सदानंदीटीका ११

शिष्यते बोध्यते तेनापूर्वोऽर्थ इति शास्त्रकं वेदस्तदुपजीवेन तस्य
स्मायपि तदेव च १ तत्स्वं वेधिविधिं यस्तु परित्यज्यातिनास्तिकः
स्वेच्छामात्रेण विहितं न करोति निषिद्धकृत् २ स सिद्धिं चेतसः
शुद्धिं पुमर्थप्राप्तियोग्यतां नाप्नोति नैहिकं सौख्यं न स्वर्गं नाप
वर्गकं २३ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

न केवलं कायक्लेशतपस्विवत् कामादित्यागमात्रेण उच्छास्त्रवर्ती सि
ध्यतीत्याह य इति शास्त्रविधिं शास्त्रेण इष्टसाधनतया निष्ट
साधनतया च ज्ञापितं ब्राह्मणो यजेत न सुरां पिबेदित्यादिना वि
हितं निषिद्धं च उत्सृज्य विहितमकरणेन निषिद्धमाचरणेन च
उत्सृज्य यो वर्तते कामकारत इच्छया सः सिद्धिं चित्तशुद्धिं सुखं वै
राग्यादिजनितं तात्त्विकमपि परां गतिं मोक्षं च नावाप्नोति ॥ २३ ॥

आनंदीटीका १३

कामकारतः कामस्य विषयाभिलाषस्य करणीयता कामकार
न आत्मसंभावनया स्वेच्छया वा सिद्धिं प्रारब्धस्य कर्मणो निष्पत्तिं
नाप्नोति न तत्फलं सुखं वादिकं च नाप्नोति २३ ॥

रामकंठीटीका १४

यः पुरुषस्तत्फलनिष्पत्तिहेतुं तत्क्रियादिविषयं शास्त्रेण चो
दितं विधिं तत्तदितिकर्तव्यतारूपं विधानमुत्सृज्य त[..]कामकारतः
स्वाच्छंद्याद्वर्तनेन व्यवहरते सो नारब्धक्रियानिष्पत्तिरूपां सिद्धिं न लभ
ते न तत्त्वतस्तत्फलभूतं सुखं स्वर्गादिभोगप्राप्तिहेतुमपि न लभते न च परां गति
मपवर्गं लभते ॥

श्री. गी. टी. पो.

९०

यः पुरुषः शास्त्रविधिमितिकर्तव्यतारूपमुत्सृज्य श्रद्धयापरित्य
ज्य कामकारतः स्वेच्छया वर्तते प्रवर्त्तते भजते स सिद्धिमारब्ध
क्रियानिष्पत्तिं स्वर्गमैहिकीमामुष्मिकीं परतन्त्रात्मिकां वा निर्हे
तिं परां गतिं मोक्षाख्यां च न प्राप्नोति [illegible] ।२३॥

पंचोले टीका

कामक्रोधादित्यागस्य स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह यइति
यः शास्त्रविधिं शास्त्रस्य विधिं वेदस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञान
कारणमुत्सृज्य त्यक्त्वा कामकारतः यथेच्छं कामप्रयुक्तः स
न् प्रवर्तते स सिद्धिं पुरुषार्थं न प्राप्नोति २३

गत्तावीरसमिद्धायिनी॥

इदानीं स्वधर्माचरणमेव सिद्धिकरमित्याह यइति यः पुमान्
शास्त्रविधिं यथावर्णाश्रमोदितं स्वस्वधर्माचरणं ब्राह्मणादी
नां वेदाध्ययनादिरूपं उत्सृज्य परित्यज्य कामकारतो यथेच्छं व
र्तते स सिद्धिं पुमान् सिद्धिमैहिकीमामुष्मिकीं वा न प्राप्नोति न सुखं
मैहिकमामुष्मिकं वा तथा च परां गतिं निःश्रेयसप्राप्तिलक्ष
णां न प्राप्नोतीति सर्वथा स्वधर्मपरित्यागाच्चतुर्वर्गसिद्धि
निष्पत्तिरिति भावः २३॥

मधुभाष्य

२३॥

भाषा अनुवाद २२

कामादित्याग करना भी स्वधर्म आचरण के विना नहीं होसके है यही कहते हैं कि शास्त्र की विधि कहे वेद विहित धर्मत्याग करके जो मनुष्य अपनी इच्छा के अनुसार कर्म करते हैं वे सिद्धि कहे तत्त्व ज्ञान को नहीं पावते हैं और उपशम अर्थात् शांतिरूप सुख भी नहीं पावते और न उत्तम गति जो मुक्ति तिसको पावते हैं २३ ॥

दोहा

शास्त्र विधि कहूं त्याग के जो करें स्वेच्छाचार नाम्हो सिद्धि पाइं नाहं सुख परम उदार २३ ॥

तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्याकार्यव्यवस्थितौ
ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्तुमिहार्हसि २४
इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेदैवासुरसं
पत्तियोगोनामषोडशोऽध्यायः १६ ॥

शांकरभाष्यटीका १

तस्मादिति । तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानं साधनं ते तव कार्या
कार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतो ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्र
विधानोक्तं विधिर्विधानं शास्त्रमेव विधानं शास्त्रविधानं कुर्या
त्र कुर्यादित्येवं लक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत् कर्तुमिहार्हसीति इ
ह इति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थं इति २४ इतिषोडशोऽध्या
यः १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

शास्त्रादृते कर्मणो निष्फलत्वे फलितमाह तस्मादिति । कर्तव्याक
र्तव्यौ धर्माधर्मौ तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि । मम किं कर्तव्यमि
त्याशंक्याह अतइति । स्वकर्म क्षत्रियस्य युद्धादि इति शास्त्रोऽध्याय
समासार्थः । तदनेनाध्यायेन प्राग्भवीयकर्मवासनानुसारेण
भिव्यज्यमानसात्विकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैव्यासुरीति स
म्पद्द्वयमादानहानाभ्यामुपदिश्य कामक्रोधलोभानपहाय पुरु
षार्थिना शास्त्रश्रवणेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्धारि
तं २४ ॥ इतिषोडशोऽध्यायः १६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

फलितमाह तस्मादिति इदं कार्यमिदमकार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां ते
तव शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेव प्रमाणं अतः शास्त्रविधानो
क्तं ज्ञात्वेह कर्माधिकारे वर्तमानो यथाधिकारं कर्म कर्तुमर्हसि त
त्फलत्वात्सत्त्वशुद्धिसम्यग्ज्ञानप्राप्तेरित्यर्थः २४ देवदैतेयसंप
ना

श्री॰
गी॰ टी॰
षो॰

त्निसंविभागेनषोडशे तत्त्वज्ञानेधिकारस्तुसात्त्विकस्येतिदर्शितं २४
इतिश्रीभगवत्तत्त्वबोधिन्यांटीकायांषोडशोध्यायः १६ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४ ॥

तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेनव्यवस्थायांशास्त्रविधानोक्तंविधानंविधिः
शास्त्रमेवविधानंतेनोक्तंकर्मक्रियामिहसंसारेकर्तुमर्हसियोगोसि २४
इतिपैशाचभाष्येषोडशोध्यायः १६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

दैवासुरविभागोक्तिमुखेनप्राप्यतत्त्वज्ञानंतत्प्राप्त्युपायज्ञानंचवेदैकप्र
मूलमित्युक्तं इदानींवेदशास्त्रविहितस्याकरणेनाफलंतुशास्त्रविहितस्य
२८ मूलमित्युक्तंतत्त्वबोधनंवेदविधिंतस्यलक्षणंवोच्यतेतत्रशास्त्रवि
हितस्यानिष्फलत्वमज्ञानेनशास्त्रविहितेषुवर्तमानानांदोषत्वा
दितिसिद्धफलत्वमेवदेवद्रुतत्त्वार्थः इत्युक्तिः अर्जुनउवाच इत्यादि पा
त्वरयैद्विकामार्थनतत्त्वंविविधंविदनेनेतिकामः इत्यंतेनपापात्मानोमर्त्याः
तस्मादितितस्मात्कार्याकार्यव्यवस्थितोउपादेयानुपादेयव्यवस्थायां
तवशास्त्रमेवप्रमाणं धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेपबृंहितावेदाः यदेव
पुरुषोत्तमाख्यंपरंतत्त्वं तत्प्रीणनरूपतत्प्राप्त्युपायभूतंकर्मावबोध
यंति तच्छास्त्रविधानोक्तंतत्त्वकर्मचज्ञात्वाकर्तुमर्हसितदेवोपादातु
मर्हसि देवासुरविभागोक्तिपूर्विकाशास्त्रवश्यतानतानुष्ठानविज्ञाना
र्थं षोडशउच्यते इतिश्रीभगवद्रामानुजमुनिविरचितेगीताभा
ष्येषोडशोध्यायः १६ ॥

श्रीमन्मधुसूदनटीका ६

= शास्त्रविधिंत्यजतःस्वमनीषयैवकार्याकार्यविचारंकुर्वतःप्रसूत
नरकपातः तस्मादात्मदुःखाशास्त्रमेवस्वकार्याकार्यव्यवस्था
याकार्षीरित्यर्थः २४ संग्रहेत्र श्लोकेस्वात्मबुद्ध्यैवकार्यंनैवविचा
रयेत् किंतुशास्त्रोक्तविधिनाशास्त्रबोधविवर्धनम् इतिशिवं श्रीभग
वद्गीतार्थसंग्रहेषोडशोध्यायः १६ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

फलितमर्थमाहतस्मादिति इदंकार्यमिदमकार्यमिदमकार्यमिम
मांव्यवस्थायांनेनत्वत्प्रकृतिस्थतिरूपंपापमनाच्छास्त्रप्रमाणंनान्यत्

यतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमर्हसि तत्सम्यक् ज्ञात्वा तत्त्वबुद्धिपूर्वकं
तत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्यर्थः २४ अध्यायार्थमाह दैवीसंपद्विमुक्तौ
शमदमसमतादानतितिक्षावैराग्यरूपा कामक्रोधाभिमानानृतकपटमयी वा
सुरी बंधहेतुः उत्पत्तिर्दैवसंपद्युतजनस्य हिता मामकानां जनानां त्वमा
भैषीः किरीटिन्निति मधुरिपुणा षोडशे प्रोक्तमासीत् इति श्रीमद्दैवज्ञ
पंडितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां षोडशोध्यायः १६ ॥

वनमालीटीका ८

यस्माच्छास्त्रविमुखत्वेन यथा केवलकामाधीनप्रवृत्त्या ऐहिकपारत्रिकसर्व
पुरुषार्थायोग्यस्तस्मात् श्रेयोर्थिनः कार्याकार्यव्यवस्थितौ किंका
र्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रं वेदस्तदुपजीवि स्मृतिपुराणादिक
मेव बोधकं प्रमाणं नात्मेच्छादि न वृद्धवाक्यादिकमिति भावः ए
वं चाह कर्माधिकारभूमौ शास्त्रविधानेनोक्तं यागादि एवं प्रवर्तनानिवर्त कुर्यान्न
नात्मकं वैदिकलिङ् पदेनोक्तं कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च जगत्
विहितं तद्विषयस्य श्रुतादिकं कर्तुमर्हसि स
त्त्वशुद्धिपर्यंतमित्यर्थः तदेवमस्मिन्नध्याये सर्वस्याश्रयाः संपदो भू
तभूतान् सर्वश्रेयः प्रतिबंधकान् महादोषान् कामक्रोधलोभानपा
यत् श्रेयोर्थिनाप्युद्धान् तथा शास्त्रप्रमाणेन तदुपरिष्टार्थिना ष्ठान
परेण भवितव्यमिति संपद्द्वयविभागप्रदर्शनमुखेन निर्धारितं २४
इति वनमालीगीतायां षोडशोध्यायः १६ ॥

समप्रवैजयंतीटीका ९ ॥

किंच तस्मादिति यस्माच्छास्त्रवैमुख्येन कस्यापि सिद्ध्यादयो न सिद्ध्यंति
तस्मात्ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ किं कर्तव्यं किमकर्तव्यमित्यस्मिन्नि
र्णये शास्त्रं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिरूपं कपरब्रह्मस्वरूपबोधनमस्व
रूपगुणशास्त्रादिरूपं कतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मज्ञानभक्तिप्रपत्ति
प्रतिपादकमेव प्रमाणं न तु भ्रमादिदोषवत्पुरुषप्रणीतमिति तं तत्स
विनश्वरादिकतर्कपरवाक्यं अतः शास्त्रविधानेनोक्तं कर्तव्यमिदं तक
शास्त्रविधानोक्तं

श्री॰ गी॰ टी॰ बो॰

93

कर्तव्यमिति विधिनिषेधात्मकेन लिङ्तव्यानीयरादिपदेनोक्तं क
र्म स्ववर्णाश्रमोचितं स्वहितं ज्ञात्वा व्यासादिमुखश्रवणेन स्वयं तद्विचा
रेण वा बुद्ध्वा तं नैष्ठिं निषिद्धं त्यजन् सन्निह कर्मभूमौ कर्म स्वोचितमग्निहोत्र
युद्धादिकं कर्तुं लोकसंग्रहार्थमपि कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि २४ देवा
यानि दिवो मुक्तिं चासुराणि नरकं प्रति इति संक्षेपवदध्वस्तं षोडशे ह्यस्मा
श्रये इति श्रीनियमानंदवंशावतंसश्रीकृष्णदासस्यान्तेवासिना
गिरिधरदासेन विरचितायां भगवद्गीतार्थकुसुमवैजयंत्यां षोड
शोऽध्यायः १६ ॥

मधुसूदनीटीका १

यस्माच्छास्त्रविमुखतया कामाधीनप्रवृत्तिरैहिकपारत्रिकसर्व
पुरुषार्थायोग्यस्तस्मात्त्वं श्रेयोर्थिनः कार्याकार्यव्यवस्थि
तौ किं कार्यं किमकार्यमिति विषये प्रमाणं वेद एव तदुपजीवि स्मृति
पुराणादिकमेव बोधकं प्रमाणं नान्यत् स्वोत्प्रेक्षा वृद्धवाक्यादीन्य
भिप्रायः एवं चेह कर्माधिकारभूमौ शास्त्रविधानेन यत्कार्यादि
ष्टेवं प्रवर्तनानिवर्तनालक्षणरूपेण वैदिकलिंगादिपदेनोक्तं
कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धं वर्जयन् विहितं क्षत्रियस्य
युद्धादिकं कर्म त्वं कर्तुमर्हसि सत्त्वशुद्धिपर्यन्तमित्यर्थः एवम
स्मिन्नध्याये सर्वस्या आसुर्याः संपदो मूलभूतास्त्रयः प्राय
कास्त्रयः श्रेयः प्रतिबंधकास्त्रयो दोषाः कामक्रोधलोभान्परिहा
य श्रेयोर्थिना श्रद्दधानेन शास्त्रश्रवणेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठा
नपरेण भवितव्यमिति सम्यग्दैवविभागप्रदर्शनं निर्धारितं
२४ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसर
स्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभ
गवद्गीतागूढार्थदीपिकायां दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षो
डशोऽध्यायः १६ ॥

सदानंदीटीका ११

यस्माच्छास्त्रवहिर्भूतः कामाधीनप्रवृत्तिभाक् नैहिकामुष्मि
कश्रेयोयोग्यस्तस्मात्त्वाधुना ४ किंकार्यं किमकार्यं चेत्यत्र शास्त्रं
हिबोधकं श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रमाणं नात्मकल्पना इत्यधि
कारभूमौ तं ज्ञात्वा शास्त्रविधानतः कुर्यान्नकुर्यादित्येव निषिद्धवि
हितं तथा ३ निषिद्धं वर्जयन्कर्म विहितं तत्क्रियस्य यत् शुद्धादिप्र
द्धिपर्यंतं कर्तुंयोग्योसि सर्वदा तदेवमस्मिन्नध्याये प्रासुर्याः संपद
च्छेयं मूलं भूतास्त्रीन्कामादींस्त्यक्त्वा दैवीं समाश्रयेत् ५ तेनापवर्ग
सिद्धिः स्यान्नान्यथा चेत्युदाहृतं २४ दैवीसंपदिमोदंतजनयति सु
धियामासुरीद्रः खेदहेतुर्यां सर्वांस्यागहेतुर्हरिचरणरतिर्नाम
ख्यातोऽप्यनन्यः स्वांतप्रेम्णैव कृत्स्नं स्मरभजसततं स्वात्मभूतं महेशं
मुक्तिस्तेनैव सिद्धा भवतिहरिविवेचामानमज्ञानवद्य १ यद्यल्पपे
देव ४ द्धानवैसंपदिविमेषिवेदासुरसंपदस्तदा समाश्रयतं वसुदेववं
दनरतिंमतिंभ्रांतिमपोह्य सर्वतः २ इति श्रीभावप्रकाशे श्री
सदानंदविद्यान्विते दैवासुरविभागोयं षोडशः पूर्णतां गतः १६

नीलकंठीटीका १२

यस्माच्छास्त्रातिगः शुद्ध्यादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात्ते तव श्रुत्यादि
कामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं ४ किंकार्यं किंनकार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां
एवं ज्ञात्वा शास्त्रं इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति शासनं वेदाज्ञा तदु
यं विधानं च तदुक्तं च नेयति समाधानं अग्निहोत्राद्यकरणेन य
दोषस्तत्परिहारार्थमिदं कृच्छ्रादिकं प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्यादिकर
णेनयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदमश्वमेधादिश्चमहाप्रायश्चित्तं शा
स्त्रविधानं च ताभ्यामुक्तं कर्मेदमनुष्ठातुं लोके कर्तुमर्हसि लो
कांतरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तं तदेवं शास्त्रानुवर्ति
नएव शुद्धितत्पूर्ध्वादिकं नान्यस्येति सिद्धं २४ इतिनीलकंठीये भा
रतभावदीपे षोडशोऽध्यायः १६ ॥ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
बौ॰

९५

आनंदीटीका १३

इत्यमुपदिश्य भगवानध्यायार्थमुपसंजिहीर्षुरर्जुनं प्रस्तनेयु
हकरणे नियोजयति तस्मादुक्तादेतोस्तवदैवं संपदमभिजान
स इदं कार्यमिदं न कार्यमित्यस्यां व्यवस्थायं शास्त्रमात्मोपदेशाय
व प्रमाणं न तु कल्पितास्वबुद्धिरित्यर्थः अत एव कार्याकार्यव्य
वस्थायां शास्त्रं प्रमाणीकृतः शास्त्रे यद्विधानं युद्धादि तिस्त्रि
यस्य युद्धावश्यकर्तव्यता लक्षणं विधिवाक्यं तेन शास्त्रविधाने
नोक्तं कर्म स्वजात्युक्तमिहास्मिन् समये कर्तुमर्हसी त्यपदेशासि
द्धान्तः सिद्धः ॥२४॥ इति श्रीभगवद्गीताव्याख्यायां दैवासुरस
म्पत्तियोगोपदेशः षोडशोध्यायः १६ ॥

[illegible]टीका १४

तस्मादुक्तकारणादिदं कार्यमिदं न कार्यमिति व्यवस्थया शा
स्त्रमेवैकं ते प्रमाणं शास्त्रविहितानामसदासादात् कृत यथास्थिता
र्थेन तस्य परम गुरोः परस्मात्मस्य वचनमनतस्तदेव विसंवादत्वा
त्प्रमाणं कृत्वा शास्त्रोक्तेन विधिना चोदितं कर्मत्वमिह कर्मभूमौ
कर्तुं स्वजातिविहितं कर्मानुष्ठातुमर्हसि श्लोकः पतितः २४
इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्र
नाम्नि गीताविवरणे षोडशोध्यायः १६ ॥

[illegible] [illegible]नीटीका १५

फलितमित्याह— यस्मादेवं तस्मादिदं कार्यमिदमकार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां तु वशा
स्त्रमेव बोधकं प्रमाणं अतः शास्त्रोक्तं न विधानेन चोदितं कर्मज्ञा
त्वा यथावत्तावीर्येणपर्यालोच्य इह कर्मभूमौ स्वाधिकार्या
गीतार्थावबोधने तदन्यस्मान्न यि कृतिं षोडशो माहतं स्तमः २४
इति श्रीभगवद्गीताटीकायां वासनाव्याख्यायां दैवासुरसंपद्विभा
गो नाम षोडशोध्यायः १६ ॥

पचोले टीका

फलितमाह तस्मादिति तस्मादिति तस्मात्तेतव कार्याकार्यव्यवस्थि
तौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायां शास्त्रप्रमाणं ज्ञानाधीनं भवति तस्मा
च्छास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा कर्तुमर्हसि २४ ।। इतिश्रीभगव
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां दैवासुरसंपत्तियोगो नाम पचोले
टीकायां षोडशोऽध्यायः १६ ।।

रणवीरसमिद्धोधिनी ।।

तस्मादिति तस्मात्सर्वं शास्त्रं तव प्रमाणं तस्मात्कार्याकार्यव्यव^
स्थितौ कार्यं स्वधर्मं अकार्यं परधर्मं तत्र या व्यवस्थितिर्व्यवसायात्मि
का स्थितिः कर्तव्यमेव स्वधर्ममित्येवंरूपा तस्यां तत्प्रमाणं ज्ञात्वा
प्रवर्तकत्वादिति शास्त्रविधानोक्तं शास्त्रेण विधिमुखेन चोदितं
यत्कर्म त्वां प्रति यथा युद्धादिकर्म तत्कर्तुमिहास्मिन्नेव समर^
स्थले अर्हसि इति फलितोर्थः इति सिद्धं २४ इति श्रीमद्भगवद्गीता^
व्याख्यायां रणवीरसमिद्धोधिन्यां षोडशोऽध्यायः १६ ।।

मधुभाष्य

२४ ।। इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीता
भाष्ये षोडशोऽध्यायः १६ ।।

भाषा अनुवाद २४

अब तात्पर्य कहते हैं कि यह काज औ यह अकाज इसकी व
वस्था कहे निर्णय मे तुमको शास्त्र औ वेद स्मृति कहे धर्म
शास्त्र पुराण प्रमाण स्वरूप हैं इस से शास्त्र की विधिमे क
हे जो कर्म्म तिनको जानि कर इस कर्म्म अधिकार मे वर्त्तमा
न तुम अपने अधिकार के अनुरूप कर्म करने को योग्य होउ
जिस हेतु सत्वशुद्धि औ सम्यक् ज्ञान औ मुक्ति के विषयमे
भी कर्म्मही मूल कहे कारण स्वरूप है २४ ॥

दोहा

तातें शास्त्र प्रमाणको कार्य अकार्य स्थिति माहि ज्ञानशास्त्र
विधि कथितको योग्यकर्म करण हूंताहि २४ ॥

96

आनंदीटीका १२

५७

